

PH international

ADVANCING SOCIETIES, CONNECTING PEOPLE

ԱՆՉԱՓԱՀԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԳՈՐԾԵՐՈՎ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՅՎԱԾ ՔՆՆԻՉՆԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՄՈԴՈՒԼՆԵՐ

ՄՈԴՈՒԼ 4

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏ

Ալեքսանյան Անուշ
Գասպարյան Արշակ

Ձեռնարկը կայքում հրապարակվել է Արդարադատության Ակադեմիայի
տեխնիկական աջակցությամբ

ԱՆՉԱՓԱՀԱՍՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ
ԳՈՐԾԵՐՈՎ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՑՎԱԾ ՔՆՆԻՉՆԵՐԻ
ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՄՈԴՈՒԼՆԵՐ

ՄՈԴՈՒԼ 4

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏ

Հեղինակներ՝

Ալեքսանյան Ա.
Գասպարյան Ա.

Անուշ Ֆրունզիկի Ալեքսանյան՝ ՀՀ ԿԳՆ կրթության ազգային ինստիտուտի Մանկավարժական կադրերի վերապատրաստման և ատեստավորման բաժնի մասնագետ, «Երկուսով» հոգեբանական մասնագիտացված կենտրոնի տնօրեն

Ծնվել է 1983 թվականին Երևան քաղաքում, 2006 թվականին ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի Փիլիսոփայության, հոգեբանության և սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի հոգեբանության բաժինը: 2005 թվականից զբաղվում է գործնական հոգեբանությամբ: 2007 թվականից նաև հանդիսանում է կրթության ոլորտի փորձագետ, զբաղվում է մանկավարժական կադրերի վերապատրաստման և մասնագիտական զարգացման հարցերով: Շուրջ 20 հոդվածների և ձեռնարկների հեղինակ է համահեղինակ է:

Արշակ Դավթի Գասպարյան՝ Քրեական արդարադատության ոլորտի միջազգային փորձագետ, հոգեբան, «Սոցիալական արդարություն» ՀԿ-ի նախագահ և «Հայաստանի երեխաների պաշտպանության ցանց»-ի նախագահ, Եվրոպական Պրոբացիայի Ֆեդերացիայի, Բանտային և ուղղիչ աշխատանքների միջազգային ասոցիացիայի և Եվրոպական կրիմինոլոգների ասոցիացիայի անդամ

Ծնվել է 1982 թվականին Երևան քաղաքում, 2007 թվականին ավարտել է ԵՊՀ Հոգեբանության ֆակուլտետի ասպիրանտուրան: 2001 թվականից աշխատում է քրեական արդարադատության ոլորտում, համակարգել է հոգեբանական աշխատանքները ՀՀ քրեակատարողական համակարգում: Մասնագիտացել է նաև անչափահասների արդարադատության և երեխաների պաշտպանության ոլորտներում: Դասավանդում է քրեական արդարադատության ոլորտի աշխատակիցների վերապատրաստման տարբեր հաստատություններում: Հեղինակ է 15 գիտական հոդվածների և համահեղինակ է 2 ուսումնամեթոդական ձեռնարկների:

Սույն մոդուլը նախատեսված է քննիչների համար, սակայն կարող է օգտակար լինել իրավագիտության, հոգեբանության և սոցիալական աշխատանքի մասնագիտացման ուսանողների, ինչպես նաև երեխաների իրավունքներով հետաքրքրվող այլ մասնագետների համար:

Մոդուլը ստեղծվել է ՀՀ Քննչական կոմիտեի և «Փի-Էյչ Ինթերնեշնլ» կազմակերպության հայկական մասնաճյուղի (պաշտոնապես գրանցված որպես «Փրոջեքթ Հարմոնի») համատեղ նախաձեռնությամբ՝ ազգային փորձագետների ներգրավմամբ: Մոդուլը մշակվել է տպագրվել է «Փի-Էյչ Ինթերնեշնլ» կազմակերպության կողմից իրականացվող և ԱՄՆ Պետքարտուղարության Թմրամիջոցների դեմ պայքարի և իրավապահ համագործակցության բաժնի կողմից ֆինանսավորվող «Համայնքային կապեր» ի նպաստ իրավական սոցիալականացման» (ՀԿՆԻՄ) ծրագրի շրջանակներում:

Սույն մոդուլում արտացոլված են հեղինակի տեսակետները, մեկնաբանությունները և եզրակացությունները, որոնք կարող են չհամընկնել ԱՄՆ Պետքարտուղարության տեսակետների հետ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԼՈՒԽ 1. ԵՐԵՒԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ՓՈԽԼԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ..... 3

- 1.1 Նորածնություն և մանկիկություն (ծննդից մինչև 1 տարեկան) 5
- 1.2 Վաղ մանկություն (1-3 տարեկան) 5
- 1.3 Նախադպրոցական մանկություն (3-6 տարեկան) 7
- 1.4 Կրտսեր դպրոցական տարիք (6-10 տարեկան) 8
- 1.5 Միջին դպրոցական տարիք, դեռահասություն (10-14 տարեկան) 9
 - 1.5.1. Դեռահասությանը հատուկ խնդիրներ 14*
 - 1.5.2 Դեռահասային տարիքի ենթամշակույթներ 16*
- 1.6 Պատանեկություն, ավագ դպրոցական տարիք (14-17 տարեկան) 20

ԳԼՈՒԽ 2. ԱՆՉԱՓԱՀԱՄԱՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ՀԱՆՑԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 24

- 2.1. Հանցագործ անձի ձևավորման պատճառականությունը և առանձնահատկությունները..... 25
- 2.2. Դեխանտ (շեղվող) վարքի բնորոշումը, տարատեսակները և հոգեբանական առանձնահատկությունները 29
- 2.3. Դեռահասների բնորոշ հանցագործությունների հիմնական տեսակները և դրանց առանձնահատկությունները 33

ԳԼՈՒԽ 3. ԱՆՉԱՓԱՀԱՄԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 38

- 3.1. Անչափահասի քննություն իրականացնող անձի

հոգեբանական առանձնահատկությունները.....	38
3.2. Հոգեբանի դերը և կարևորությունը անչափահաս կասկածյալների, տուժողների և վկաների հետ տարվող աշխատանքներում	40
3.3. Անչափահաս տուժողի և վկայի հոգեբանական առանձնահատկությունները.....	44
3.3.1. Ֆիզիկական բռնության գոհի հոգեբանական առանձնահատկությունները.....	49
3.3.2. Սեռական բռնության գոհի հոգեբանական առանձնահատկությունները.....	52
3.3.3. Հուզական և հոգեբանական բռնության գոհի հոգեբանական առանձնահատկությունները.....	54
3.3.4. Բարոյական բռնություն կամ անտեսման գոհի հոգեբանական առանձնահատկությունները.....	56
3.3.5. Բռնության հետևանքները.....	58
3.3.6. Բռնության կիրառման ռիսկի գործոններն ընտանիքում.....	60
3.4. Վկա, տուժող (զոհ) և մեղադրյալ անչափահասների հետ հարցաքննությունների տեսակների կիրառելիությունը և հոգեբանական առանձնահատկությունները.....	62
3.4.1. Անչափահասների հարցաքննության հոգեբանական կողմի ընդհանուր ուղենիշներ.....	63
3.4.2. Անչափահասների հետ կոգնիտիվ (իմացական) հարցաքննության հոգեբանական առանձնահատկությունները.....	68
3.4.3. Անչափահասների հարցաքննության «Փուլային մոտեցում» մեթոդի առանձնահատկությունները.....	84
3.4.4. Սեռական բռնությունից կամ շահագործումից տուժած երեխայի հարցաքննության առանձնահատկությունները	100
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	104

ԳԼՈՒԽ 1. ԵՐԵՒԱՅԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ՓՈԻԼԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Քննչական գործունեության ընթացքում քննիչներն առնչվում են երեխաների և նրանց նկատմամբ իրականացված տարբեր բնույթի հանցագործությունների հետ: Երեխաների հետ աշխատանքը լիովին տարբերվում է մեծահասակների հետ տարվող աշխատանքից: Երեխաների դեպքում իր բուն գործունեությունից բացի, քննիչը նաև խնդիր ունի ապահովելու երեխայի հոգեկան բարօրությունն ու անվտանգությունն ամբողջ քննության ընթացքում: Այդ պատճառով անչափ կարևոր է, որ քննիչը տեղեկացված լինի երեխաների զարգացման տարիքային առանձնահատկությունների մասին: Դա նրան կօգնի առավել ստույգ տեղեկություններ հավաքագրել, ինչպես նաև խնայել երեխաների հոգեբանական ռեսուրսներն ու հնարավորությունները:

Ստորև ներկայացված են երեխայի զարգացման տարիքային փուլերը և քննչական գործունեության համար յուրաքանչյուր փուլի կարևոր առանձնահատկությունները:

1. Մանկիկություն 0-1 տարեկան
2. Վաղ մանկություն 1-3 տարեկան
3. Նախադպրոցական տարիք 3-6 տարեկան
4. Կրտսեր դպրոցական տարիք 6-10 տարեկան
5. Դեռահասություն 10-14 տարեկան

Տարիքային փուլ	Քննչական գործի համար կարևոր առանձնահատկություններ	Դժվարություններ քննչական գործի ընթացքում
0-1 տարեկան՝ Նորածնություն և մանկիկություն	Չեն մասնակցում վարույթին	

1-3 տարեկան՝ վաղ մանկություն	Խաղը երեխայի իրականությունն է Դեռևս չեն կարող ստել կամ երևակայել	Խոսքը կարող է սխալ ընկալվել Երեխան սխալ դատողություններ և եզրահանգումներ է կատարում
4-6 տարեկան՝ նախադպրոցական տարիք	Նկարներն արդեն սկսում են ախտորոշիչ նշանակություն ունենալ Խաղը կարող է երևակայական տարբեր պարունակել, սակայն դեռևս ախտորոշիչ մեծ նշանակություն ունի	Կարող է հնարել շատ իրական պատմություններ և հավատալ ինքն իր պատմածին Չի կեղծում, այլ խաղում է
6-10 տարեկան՝ կրտսեր դպրոցական տարիք	Հակված են արդարացնել մեծի սպասելիքները	Ամաչում է և կարող է կեղծել տեղեկությունները վախից
10-14 տարեկան՝ դեռահասություն	Ունեն դժվար և անկառավարելի վարք, ինչպես նաև պատասխանատվության ցածր մակարդակ	Կարող է ուշադրություն գրավելու համար ստել և հնարել
14-17 տարեկան՝ պատանեկություն	Ունեն մեծահասակին հատուկ մտածողություն և դատողություններ	

1.1 Նորածնություն և մանկիկություն (ծննդից մինչև 1 տարեկան)

Երեխայի կյանքի առաջին տարվա ընթացքում այնպիսի փոփոխություններ են լինում, ինչպիսիք տեղի չեն ունենում նրա կյանքի հետագա ոչ մի տարվա ընթացքում: Փոքր երեխաները սողում են, նստում են, քայլում են և խոսում են, մնացած փոփոխությունները տեսնելն ավելի դժվար է: Բավական դժվար է իմանալ՝ ինչ է իրականում տեսնում, լսում կամ մտածում երեխան: Նորածին երեխայի մոտ գործում են բոլոր զգայարանները: Վեց օրական երեխաներն արդեն տարբերում են մոր հոտն այլ կանանց հոտից:

Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ 4 ամսական երեխաները նախընտրում են նայել նոր առարկաների, իսկ դա նշանակում է, որ նրանք բավական լավ հիշում են նախկինները:

1 տարեկանում երեխան հասկանում է 10-20 բառ, կարող է արտաբերել 1 կամ ավել բառեր: Երեխաներն այս տարիքում դեռ չեն հասկանում առարկաների իրական նշանակությունը:

1.2 Վաղ մանկություն (1-3 տարեկան)

Նորածնության ավարտին մոտ երեխան մի փոքր ինքնուրույնություն և անկախություն է ձեռք բերում մորից:

Մեկուկես տարեկան երեխաների նկարած նկարները դժվար է նկար անվանել, ավելի շուտ դրանք խուճուճիկների են նման: Արդեն 3 տարեկանին մոտ նրանց նկարներում կարելի է նկատել իրական պատկեր հիշեցնող ձևեր: Երեք տարեկանից սկսած նրանց արած նկարներում կարելի է նշմարել մարդու պատկեր և հիմնականում գլխատանի, որտեղ բացի գլխի կլորակից նաև կան մանր դետալներ՝ աչքեր, քիթ, բերան: Այս տարիքի երեխաների նկարած նկարներին մասնագետները տալիս են որոշակի հոգեախտորոշիչ նշանակություն:

Մեկից-մեկուկես տարեկան գրեթե բոլոր երեխաները կարողանում են ինքնուրույն քայլել: Այս տարիքում դիտվում է

երևակայության միայն տարրական ձևերը: Փոքրիկ երեխաներն ընդունակ չեն ինչ-որ բան հնարել կամ խաբել: Միայն 3 տարեկանին մոտ նոր նրանք կարողանում են ասել այն, ինչ իրականում գոյություն չունի: Այսինքն այս տարիքում երեխայի խոսքերը հիմնականում այն է, ինչ նա տեսել կամ հասկացել է: Դա չի նշանակում, որ դա իրականությունն է, պարզապես դա երեխայի ընկալածն է:

Ուշադրությունն այս տարիքում ոչ կամածին բնույթ է կրում: Այդ պատճառով շատ հեշտ է այս տարիքի երեխային շեղել մեկ գործունեությունից մեկ այլ գործողության՝ նրա ուշադրությունը տեղափոխելով: Սա է պատճառը, որ այս տարիքի երեխաները դյուրահավատ են և սովորաբար գնում են անծանոթ մեծահասակների հետ, երբ նրանց ինչ-որ բանով գայթակղում են: Նրանք շատ արագ մոռանում են, թե ինչ տեղի ունեցավ քիչ առաջ և շեղվում մեկ այլ առարկայի ուղղությամբ:

Երկու տարեկանին մոտ բնականոն զարգացող երեխան հասկանում է մեծահասակի արտասանած գրեթե բոլոր բառերն ու հրահանգները: Նրանց խաղը դեռ լիովին պատկերում է իրականությունը. նրանք պարզապես կրկնօրինակում են այն:

Այս տարիքի վերջում սկսում են առաջ գալ սոցիալական հույզերը՝ ամոթը, հպարտությունը, մեղքի զգացումն ու կարեկցանքը: Սրանք էլ հենց պատճառ են հանդիսանում, որ երեխաները լռում են իրենց նկատմամբ կիրառված սեռական բռնությունների և ոտնձգությունների մասին, քանի որ ամաչում են, մեղքի զգացում են ունենում: Այս տարիքի վերջում որոշ երեխաներ արդեն հստակ գիտակցում են այդ գործողությունների բացասական բնույթը:

Այս տարիքում երեխան դեռ ընդունակ չէ ընտրություն կատարել և որոշում կայացնել: Բոլոր ցանկությունները հիմնականում միևնույն ուժն ունեն:

Այս շրջանում երեխաների մոտ սկսում են զարգանալ սեռական դերերի ընկալումը: Աղջիկներն ու տղաներն սկսում են իրենց տարբեր կերպ պահել:

Երկուսուկես-երեք տարեկանում երեխաները հասկանում են իրենց սեռական պատկանելիությունը:

1.3 Նախադպրոցական մանկություն (3-6 տարեկան)

Երեք տարեկան հասակը սահմանն է վաղ մանկության և նախադպրոցական տարիքի միջև և սեփական «ես»-ի տարբերակման ճգնաժամը:

Այս տարիքին բնորոշ է նեգատիվիզմը, քմահաճությունը, կամակորությունը, ինքնակամությունը, բողոքն ու արժեզրկումը: Այս տարիքում են առաջին անգամ երեխաները հակառակվում և օգտագործում վատ խոսքեր: Դա յուրահատուկ մանկական ժամանցի է վերածվում:

Աստիճանաբար սկսում է զարգանալ ապերգեպցիան¹:

Այս տարիքում երեխան հաճախ սխալ եզրահանգումներ է անում տեսածի և լսածի, հասկացածի վերաբերյալ: Ո՛չ այս տարիքից առաջ, ո՛չ էլ նրանից հետո, երեխան չի մտապահում այդքան հեշտությամբ, այդքան բազմազան ինֆորմացիա, որքան այս տարիքում:

Այս տարիքում երեխան կարող է բավական լայն և բազմաբովանդակ տեղեկություններ հաղորդել քննչական գործընթացում:

Երեք-չորսուկես տարեկանի հիշողությունը ոչ կամածին է: Չորս-վեց տարեկան երեխան արդեն կարողանում է պարզագույն պատճառական կապեր գտնել իրեն շրջապատող իրականության մեջ, հասկանում է, որ մեծահասակը չի կարող նորից դառնալ երեխա և այլն: Այս տարիքում բացի յուրօրինակ մտահանգումներից, որ կարող են անել երեխաները, նրանք նաև բավական օբյեկտիվ եզրակացություններ կարող են անել: Երբեմն երեխաները սխալ եզրահանգումներ են անում ասվածը

¹ Ապերգեպցիան մեր նախկինում ապրած և տեսած իրավիճակների մասին հիշողությունների ամբողջությունն է, որն ազդում է ներկայիս իրավիճակների ընկալման վրա:

սխալ հասկանալու պատճառով:

Նախադպրոցական տարիքը ստեղծագործականության տարիքն է: Այս տարիքում երեխաները կարող են հնարել պատմություններ և նույնիսկ հավատալ սեփական հորինվածքներին: Այս ընթացքում երեխան կարող է պատմել, որ իրեն դայակը պարտեզում ծեծել է, որ իր մայրիկն իրեն աստիճաններից ներքև գլորեց, բայց երեխան պետք է ինչ-որ տեղ տեսած և լսած լինի նույնիսկ այս հորինվածքները, օրինակ, սեռական բնույթի պատմություններ երեխան չի հնարի, եթե նման բաներ երբևէ չի տեսել կամ չի լսել:

Մեռի հոգեբանական յուրացումը և սեռական նույնացումը, որը երեխայի՝ իրեն աղջիկ կամ տղա զգալն է, ևս սկսվում է հենց նախադպրոցական տարիքում:

Նախադպրոցական տարիքի երեխան արդեն սկսում է յուրացնել հասարակության մեջ ընդունված էթիկական նորմերը:

Նախադպրոցական տարիքի երեխաներն ունեն բավական լավ զարգացած հուզական և մեխանիկական հիշողություն և կարող են շատ տեղեկություններ տրամադրել քննչական գործընթացում, սակայն պետք է զգույշ լինել, քանի որ երեխան երևակայելու և տարբեր պատմություններ հորինելու հակում կարող է ունենալ: Նման հակման առկայությունը հնարավոր է պարզել նրա ծնողների հետ նախնական հարցազրույցի ժամանակ նրանց կողմից տրամադրված ինֆորմացիայից:

1.4 Կրտսեր դպրոցական տարիք (6-10 տարեկան)

Սա մանկության այն շրջանն է, երբ երեխաները ձեռք են բերում տարաբնույթ կարողություններ և հմտություններ, կարդալուց և թվաբանությունից մինչև գնդակով խաղալն ու պարը և այլն:

Ուսումը նրանց համար կարևոր գործունեություն է: Քննիչների համար կարևոր է տեղյակ լինել, որ կրտսեր դպրոցական տարիքում երեխայի համար հիմնական

նորությունը ճանաչողական գործընթացների կամային կարգավորումն է:

Վեց-յոթ տարեկան երեխան կորցնում է իր մանկական անմիջականությունը: Եթե նախադպրոցական տարիքում երեխան ցույց է տալիս իր բոլոր ապրումները՝ անկախ նրանից, թե ում նկատմամբ է դրանք զգում, ապա կրտսեր դպրոցական տարիքի երեխան կարող է թաքցնել իր ապրումները՝ ելնելով անձի հեղինակությունից կամ դիրքից:

1.5 Միջին դպրոցական տարիք, դեռահասություն (10-14 տարեկան)

Դեռահասությունը կապված է երեխայի օրգանիմի վերակառուցման և սեռական հասունացման հետ: Ֆիզիկական և հոգեբանական զարգացման ուղիները զուգահեռ չեն ընթանում և այս տարիքի սահմանները բավական անորոշ են: Որոշ երեխաներ հասնում են դեռահասության սահմանը 11 տարեկանում, մյուսները՝ 13-ում: Սովորաբար այս տարիքային փուլն ամբողջությամբ դժվար է անցնում և՛ երեխայի, և՛ նրան շրջապատող մեծահասակների համար: Այդ պատճառով դեռահասության տարիքն անվանում են ձգձգված ճգնաժամ:

Սեռական հասունացումը կապված է օրգանիզմում տեղի ունեցող հորմոնալ փոփոխությունների հետ: Աճի և սեռական հորմոնների ակտիվացումն ու բարդ համագործակցությունն առաջացնում է ֆիզիկական և ֆիզիոլոգիական զարգացում: Ավելանում է երեխաների քաշն ու հասակը, ընդ որում աղջիկների մոտ այդ փոփոխություններն սկսում են 2 տարի ավելի շուտ, քան տղաների: Տղաների մոտ այդ գործընթացները ձգվում են ընդհուպ մինչև 17 տարեկանը: Բացի սեռային տարբերություններից, այստեղ նկատվում են նաև փոփոխությունների անհատական տարբերություններ:

Անատոմիա-ֆիզիոլոգիական փոփոխությունները ֆոն են ստեղծում հոգեբանական ճգնաժամի համար:

Մարմնի կտրուկ աճն անհամաչափ է տեղի ունենում. սկզբում մեծահասակի գլխի չափերին է հասնում գլուխը, ապա դաստակներն ու ոտնաթաթերը, ապա երկարում են վերջույթները, և նոր դրանից հետո իրանն է աճում: Կմախքի ինտենսիվ աճն առաջ է ընկնում մկանների աճից, այս ամենը բերում է մի տեսակ մարմնի անհամաչափության, որը դրսևորվում է դեռահասության «անտաշությամբ»: Երեխաները հաճախ իրենց այս շրջանում ոչ ճարպիկ և անշնորհք են զգում:

Ներքին փոփոխություններում կարևորագույնը հորմոնալ փոթորիկն է, որը հանգեցնում է հուզական ֆոնի կտրուկ փոփոխությունների, անհավասարակշռվածության: **Սեռական հասունացումը դեռահասության կենտրոնական հոգեֆիզիոլոգիական փոփոխությունն է հանդիսանում:** Առաջանում են երկրորդական սեռական նշանները՝ սեռական հասունացման արտաքին նշանները, և կրկին տարբեր երեխաների մոտ տարբեր ժամանակ: Փոխվում է տղաների ձայնը, որոշների մոտ կտրուկ ընկնում է ձայնի տեմբրը, ժամանակ առ ժամանակ փոխարինվելով բարձր նոտաներով, որն ի դեպ շատ ցավոտ է լինում նրանց համար: Ումանց մոտ այդ ձայնի կոտրվելն ավելի նուրբ ու դանդաղ է տեղի ունենում և գրեթե աննկատ է անցնում:

Արագ աճի հետ կապված դժվարություններ են առաջանում գլխուղեղի արյան շրջանառության, սրտի և թոքերի գործունեության հետ կապված: Այդ պատճառով դեռահասների համար բնորոշ է անոթային տոնուսի կտրուկ տատանումներ: Արագ աճող երեխան կարող է ժամեր շարունակ գնդակով խաղալ կամ պարել բացարձակ որևէ ծանրաբեռնվածություն չզգալով, բայց միևնույն ժամանակ կարող է հարաբերականորեն հանգիստ վիճակում ծայրաստիճան հոգնածություն զգալ: Առույգությունը, թարմությունն ու հետաքրքրությունը փոխարինվում են ջարդվածության, տխրության և լիարժեք պասիվության զգացմամբ:

Մեծահասակների համար կարևոր է հասկանալ, որ երեխան

անընդհատ ստիպված է ապրել իր մարմնում տեղի ունեցող ֆիզիկական և ֆիզիոլոգիական փոփոխությունները, դրանց հետ կապված անհարմարավետությունները, օրգանիզմում տեղի ունեցող «հորմոնալ փոթորիկը»: Դեռահասների մոտ սեռական հորմոններն ավելի շատ են արտադրվում, քան հասուն մարդկանց մոտ: Նրանց մոտ անընդհատ ակտիվացած է մակերիկամների գործունեությունը, որն ապահովում է օրգանիզմի գործունեությունը լարված, սթրեսային իրավիճակներում, ապահովում է օրգանիզմի ուժերի մոբիլիզացումը դժվար իրավիճակներում: Դեռահասները գրեթե անընդհատ գտնվում են սթրեսային վիճակում:

Դեռահասը կարողանում է վերացարկվել կոնկրետ ակնառու նյութից և դատողություններ անել մաքուր խոսքային ձևով: Տեսական մտածողության զարգացումը թույլ է տալիս դեռահասին վերացական գաղափարներ վերլուծել, դատողություններում գտնել սխալներն ու տրամաբանական հակասությունները:

Ինչպես մանկական տարիքում խաղն է կարևոր, այնպես էլ այս տարիքում երևակայելն է, երազելն ու տարբեր իրավիճակներ մտքում խաղարկելը: Սա կարող է երբեմն դուրս գալ իր սահմաններից և վերածվել ստախոսության, սակայն գիտակցաբար:

Դեռահասության շրջանը հազեցած է շատ սուր ներքին խնդիրներով ու կոնֆլիկտներով, այդ պատճառով երևակայությունը գալիս է օգնելու բուռն հուզական կյանքին:

Առաջատար գործունեությունն ինտիմ-անձնական շփումն է հասակակիցների հետ: Դեռահասար կարիք ունի գաղտնիքներ ունենալու, թաքուն ու մտերմիկ ընկերություն անելու:

Դեռահասության տարիքում առաջանում է ***հասունության սուբեկտիվ զգացողություն, որը նրան թույլ է տալիս համարձակ քայլերի գնալ:***

Շնորհիվ ինտենսիվ աճի՝ դեռահասության շրջանում ուժեղ հետաքրքրություն է առաջանում սեփական արտաքինի հանդեպ:

Դեռահասի կողմից իր ֆիզիկական պատկերի չափազանց կարևորումը բերում է նրան, որ երեխան շատ սուր է ապրում իր արտաքինի թերությունները՝ իրական, թե երևակայական: Մարմնի մասերի անհամաչափությունը, շարժումների անփութությունը, դիմագծերի ոչ այնքան ճիշտ լինելը, մանկական մաքրությունը կորցնող մաշկը, ավելորդ քաշը կամ չափից դուրս նիհարությունը տխրեցնում և հաճախ հանգեցնում են թերարժեքության զգացման, ինքնամփոմության, երբեմն նույնիսկ ներողի: Այս տարիքում հաճախ հանդիպում են նյարդային անորեքսիայի դեպքերը: Երեխայի ֆիզիկական պատկերի և ինքնագիտակցության վրա ընդհանուր առմամբ ազդում է սեռական հասունացման տեմպը: Այն երեխաները, որոնք ուշ են հասունանում, ավելի անբարենպաստ պայմաններում են հայտնվում, իսկ արագերացիան ավելի բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում անձի զարգացման համար: Աղջիկները, որոնք արագ են զարգանում, ավելի լավ են իրենց զգում, ավելի ինքնավստահ են իրենց պահում, սակայն տղաների համար սեռական հասունացման տեմպերը շատ ավելի կարևոր են և ավելի խորն են ապրում այս ոլորտում տեղի ունեցող բոլոր փոփոխությունները:

Այս տարիքում դեռահասներն իրենց անընդհատ զգում են միլիոնավոր հայացքների ներքո, նրանց թվում է, թե բոլորն իրեն են նայում, նույնիսկ փողոցի անծանոթ անցորդները: Այդ սուբյեկտիվ զգացողությունը նրանց ավելի խոցելի է դարձնում:

Դեռահասների մոտ սկսում են դրսևորվել անձի կանացի կամ տղամարդկային հատկանիշներ: Հակառակ սեռի հանդեպ հետաքրքրությունն այս տարիքում դրսևորվում է սկզբում ոչ ադեկվատ ձևով, ագրեսիվ դրսևորումներով, սակայն փոքր ինչ ուշ, հետաքրքրության ավելացմանը զուգընթաց, կարող է դրսևորվել կեղծ անտարբերություն, ամոթխածություն: Ավագ դեռահասների մոտ արդեն կայանում են ադեկվատ հարաբերություններ:

Դեռահասները մեծահասակներից անկախանալու և

ազատվելու ցանկություն են ունենում, և նրանց գրեթե բոլորի ուսումնական առաջադիմությունն ընկնում է:

Առաջանում է դեռահասներին բնորոշ բարոյական «կողեքս», որով նրանք սկսում են կառավարել սեփական վարքն ու առաջնորդվել հասակակիցների հետ հարաբերություններում: Հետաքրքիր է, որ դեռահասության բարոյական «կողեքսը» ինտերնացիոնալ է, ինչպես Ա. Դյումայի «Երեք հրացանակիրները» վեպը, որը համարվում է դեռահասության վեպ և նրա կարգախոսը «բոլորը մեկի համար, մեկը՝ բոլորի»: Այդ բարոյական «կողեքսի» կամ ընկերական շփման կանոնների մեջ մտնում են փոխադարձ աջակցությունը, սատարումը, անհրաժեշտության դեպքում օգնությունը, վստահությունը ընկերոջ նկատմամբ, գաղտնապահությունը, հուզական հարմարավետությունը, ապահովությունը շփման մեջ, ընկերոջ այլ հարաբերությունները չքննադատելը, նրա ինքնուրույնությունն ու ներքին կյանքը հարգելը և այլն:

Դեռահասի հասունության զգացումը առաջին հերթին արտահայտվում է նրա ընդգծված ցանկությամբ, որ բոլորը՝ մեծահասակներն ու հասակակիցները, իրեն վերաբերվեն, ինչպես մեծի: Նա մեծահասակների հետ ձգտում է հավասարության և իր տեսակետը պաշտպանելու համար նրանց հետ գնում է կոնֆլիկտների: Երեխայի մեծահասակության զգացումն արտահայտվում է անընդհատ ինքնուրույնության ձգտման մեջ, իր կյանքի որոշ ոլորտներ ծնողների հսկողությունից և մասնակցությունից զերծ պահելու ցանկության մեջ:

Նա կարծես կորցնում է իր «Ես»-ը, որը սկսում է փնտրել «Մենք»-ի մեջ, և այդ «Մենք»-ն այս տարիքում հանդիսանում են հասակակիցները: Ընկերոջ պահանջն այս տարիքում առաջնայիններից մեկն է. ընկերոջ մեջ դեռահասը տեսնում է իր «Ես»-ի արտացոլումը: Ընկերության միջոցով դեռահասը ճանաչում է ոչ միայն ինքն իրեն, այլև ձևավորում իր սեփական արժեքային համակարգն ու բարոյական սկզբունքները: Շփում-

գործունեության միջոցով ձևավորվում է երեխայի անձը, բառի լայն իմաստով, նրա ինքնագիտակցությունը և **մյուս նորագոյացությունը՝ սոցիալական գիտակցությունը**:

1.5.1. Դեռահասությանը հատուկ խնդիրներ

Դեռահասության ամենավառ առանձնահատկություններից մեկն *անձնային անկայունությունն է*: Այն առաջին հերթին դրսևորվում է տրամադրության հաճախակի տատանումներում, աֆեկտիվ բռնկումներով:

Դեռահասներին բնորոշ է *բարոյական անկայունությունը*: Երեխան և դեռահասը դեռ չունեն իրական բարոյականություն, և բարոյական նորմերը նրանց համար ինչ-որ արտաքին բան են իրենցից ներկայացնում: Այդ կանոններին և նորմերին դեռահասների մեծ մասը հետևում է, որպեսզի արդարացնի ինչ-որ նշանակալի անձանց սպասելիքները՝ նրանց հետ լավ հարաբերությունները պահպանելու և նրանց կողմից խրախուսվելու համար. նա ամբողջովին կախված է արտաքին ազդեցություններից: Դեռահասներն իրենց համար տարբեր հասակակիցների խմբեր են փնտրում, որոնցում իրենք կարող են ընդգրկվել և փարատել անվստահությունն ու մենակության տագնապը: Հաճախ վերջիններիս կարծիքը որոշիչ է հանդիսանում: Ընկերների հետ միասին դեռահասները կարող են այնպիսի քայլեր կատարել, որոնք ինքնուրույն երբեք չէին համարձակվի անել, և ապագայում էլ կարող են զոջալ արվածի համար:

Դեռահասներին նաև *անկայուն ինքնագնահատականն է* հատուկ: Դեռահասի ինքնագիտակցությունը շատ բաներում կախված է արտաքին ազդեցություններից:

Դեռահասի բնավորությունը և ձգտումները ևս *հակասական են*: Միևնույն դեռահասի վարքում կարող է դրսևորվել ուրիշների կողմից գնահատված և ընդունված լինելու ձգտումը սեփական ինքնուրույնության և թերությունների ցուցադրման հետ

միաժամանակ, ամաչկոտությունը կապը կտրածության հետ, սենտիմենտալությունը կոպտության հետ, զգացմունքային երազկոտությունը չոր փիլիսոփայելու հետ: Դեռահասը ցանկանում է լինել այնպիսին, ինչպիսին բոլորն են, միևնույն ժամանակ ամեն կերպ փորձելով առանձնանալ բոլորից:

Դեռահասության անկայունության հետ է կապված այս տարիքում հաճախ հանդիպող սոցիալական խնդիրները վաղ ալկոհոլացումը, տոքսիկոմանիան, թմրամոլությունը, դելինկվենտ վարքը, սուիցիդները:

Պարտադիր չէ, որ ուստիկանությունում կամ նարկոլոգիական դիսպանսերում հայտնված դեռահասներն անբարենպաստ ընտանիքներից լինեն: Լինում է, որ «դժվար» են դառնում նաև սիրված երեխաները, որոնց տանը «սերը չի պակասել», բայց նրանք անբավարարված են հասակակիցների կամ մեծահասակների հետ հարաբերություններից, իրենց անհաջողակ են համարում կամ ոչ բավարար չափով են ծանրաբեռնված իրական գործերով, և այլն: Դեռահասության խնդիրների պատճառները շատ բազմազան են: Դրանցից մեկն ինքնահաստատվելու և տարբերվելու ցանկությունն է՝ զուգորդված համընդհանուր նորմերի և օրենքների հանդեպ բողոքով:

Բողոքը դեռահասներին բերում է մի շարք ոչ ֆորմալ խմբերին կամ շարժումներին անդամակցելուն: Բոլոր դեռահասները, որոնք ընդգրկվում են նման խմբերում և շարժումներում, սոցիալապես հարմարված չեն, նույնիսկ եթե ուղղակի ագրեսիա չեն դրսևորում:

Բողոքը դեռահասներին դրդում է տնից փախուստների կամ թափառաշրջիկության: Որոշ դեռահասներ իրենց համար ինչ-որ ռոմանտիկա են գտնում գիշերելու տեղ փնտրելու, սնունդ հայթայթելու և նմանատիպ այլ արկածների մեջ:

Առանձնահատուկ դժվար իրավիճակներում դեռահասների մոտ կարող է դրսևորվել սուիցիդալ վարք, առաջանալ մահվան մասին մտքեր, դրան համապատասխանող

արտահայտություններ, սպառնալիքներ, լինեն ինքնասպանության փորձեր: Սուիցիդը հազվագյուտ է գիտակցական ընտրություն լինում, ավելի հաճախ հուսահատ քայլ է լինում գոյություն ունեցող խնդիրների համար ոչ մի լուծում չգտնելու արդյունքում: Ա. Ե. Լիչկոյի տվյալներով՝ դեռահասների միայն 10%-ն է իսկապես ցանկանում մահանալ, մնացածների՝ 90%-ի մոտ սուիցիդալ վարքը միայն «օգնության ճիչ է»:

1.5.2 Դեռահասային տարիքի ենթամշակույթներ

Ենթամշակույթը տվյալ հասարակարգի արժեքներն ու սկզբունքները չընդունող և դրա հետ պայքարող կամ դրանից տարբերվող անհատների խումբն է: Ենթամշակույթներն ավելի լայն տարածում ունեն դեռահասության տարիքում: Դա բնական է, քանի որ դեռահասության տարիքում առավել սրվում են հակասություններն ինչպես ընտանիքի հետ հարաբերություններում, այնպես էլ հասարակության և մշակույթի հետ: Ենթամշակույթները շատ տարբեր են միմյանցից: Որոշներում կան արտաքին տարբերակիչ հատկանիշներ, օրինակ՝ նրանք հազնում են որոշակի միանման տարրերով հագուստ, որոշները հագուստի տարբերակում չունեն և չեն առանձնանում հասարակությունից, մյուս մասն էլ ունի ազդեցիկ վարքագիծ ու դրանով է տարբերվում և այլն: Ենթամշակույթներն ունեն իրենց սկզբունքներն ու գաղափարախոսությունը: Դրանց մի մասի գաղափարախոսությունն ազդեցիկ է, այսինքն նպատակ ունի վնասել ուրիշներին, մյուս մասինը քարոզում է ազատ և անկաշկանդ սեռական հարաբերություններ՝ անկախ տարիքից, մյուս մասը բացարձակ չի սպառնում հասարակությանը, բայց սպառնում է ինքն իրեն: Ստորև ներկայացված են այդ ենթամշակույթներից մի քանիսը, որոնք առավել տարածված են Հայաստանում:

Էմոններ (emotional)

Էմոնները երիտասարդական էմո-ենթամշակույթի ներկայացուցիչներն են: Նրանց անվանում են էմո-կիդեր (emo + անգլ. kid երեխա): Զգացմունքների արտահայտումը էմո-կիդերի կանոնն է: Էմոնները սիրում են կրել այնպիսի հագուստ, որն արտահայտի իրենց հուզականությունը. սովորաբար դա սևի և վարդագույնի համադրությունն է, տարբեր զարդարանքներ պայուսակների և հագուստի վրա: Էմո երեխաները կրում են տարբեր տեսակի թևկապեր, գոտիների վրա՝ արծաթագույն նախշեր, նրանց ձեռնոցների մատնածայրերը կտրված են, իսկ պայուսակը զարդարված է կրծքանշաններով: Էմոների մազերը փակում են մի աչքը (հիմնականում ձախը):

Նրանք նաև դեմ են անարդարությանը և ունեն յուրահատուկ աշխարհայացք: Նրանք շատ խոցելի են ու շուտ են վատ տրամադրության մեջ ընկնում: Հաճախ էմո-կիդը խոցելի ու դեպրեսիվ է: Էմոքորը՝ էմոների սիրելի երաժշտությունն է: Էմոներն ունեն այդպիսի ավանդույթ, ըստ որի մինչև 23 տարեկանը նրանք պետք է մի քանի անգամ ինքնասպանության փորձ արած լինեն: Էմոները կրում են իրենց ոտքին 1 համար փոքր կոշիկներ, որպեսզի միշտ ցավեր զգան և չմոռանան կյանքի դժվարությունները:

Էմո-ենթամշակույթի հակառակորդները կարծում են, որ այն արմատավորում է դեպրեսիա և քարոզում ինքնասպանություն: Էմո-կիդեր կան նաև Հայաստանում: Առաջին հայացքից նրանք տարօրինակ են թվում, բայց սովորական մարդիկ են արտասովոր ցանկություններով: Հայաստանում այս երևույթն ավելի թյուր տարածում է գտել և շատերը հաճախ ուղղակի ոճափոխություն են ուզում անել և ընտրում են էմոների ոճը, իրենց անվանելով «էմո»՝ չհասկանալով այդ բառի իմաստը: Հակաէմոները էմո տղաներին երբեմն բնորոշում են որպես էմո աղջիկ, պարզաբանելով, որ տղաները ոչնչով չեն տարբերվում աղջիկներից՝ նույն սանրվածքը, հագուստի գույները,

բնավորությունը: Էմոնների բնավորությունը բնորոշվում է իրենց հագուստով. վառ գույնը սևի մեջ խորհրդանշում է մութ ու մռայլ աշխարհը և սերը, ռոմանտիկան: Ըստ էմոնների, ինչքան դաժան լինի աշխարհը, այնքան գրավիչ կլինի թունելի լույսը: Նույն աշխարհն էլ նրանց ստիպում է կտրել իրենց երակները և դիմել ինքնասպանության:

Գոթեր

Հայաստանում գոթական ենթամշակույթը համեմատաբար երիտասարդ ուղղություն է: Գոթերն ունեն յուրահատուկ մռայլ ոճ, հետաքրքրություն գոթական երաժշտության, սարսափ գրականության ու սարսափ ֆիլմերի նկատմամբ: Գոթերի ոճական տարրերն են սև գույնն ու շպարը, մետաղյա զարդերը (գանգեր, խաչեր, ուղիղ և շրջած պենտագրամաներ, չղջիկներ): Նրանք կարծում են, որ իրենք ռեալիստ են և ճիշտ են ընկալում աշխարհը: Գոթերը նախընտրում են բլեք մետալ, հեվի մետալ, հարդ ռոք և այլ նմանատիպ ծանր երաժշտություն:

Նրանք չեն սիրում խոսել իրենց մասին և առավել ևս լուսանկարվել: Մյուս կողմից, հայաստանյան գոթերի ենթամշակութային ընկալումների և արևմտյան գոթիկ ենթամշակույթի նկարագրում կան էական տարբերություններ: Հայաստանյան գոթերը հիմնականում 16-32 տարեկան դեռահասներ և երիտասարդներ են: Գենդերային առումով, գերակշռող են իգական սեռի ներկայացուցիչները: Երևանում գոթերը, ինչպես ամբողջ աշխարհում, ունեն սիրելի վայր, որտեղ սիրում են անցկացնել իրենց ժամանակը փոքր խմբերով. դրանք գերեզմանոցներն են: Այստեղ նրանք սիրում են լսել ռոքի տարբեր ուղղություններ (սա կախված է այն բանից, թե գոթիկայի որ ուղղության հետևորդներ են խմբի անդամները), խմել զարեջուր, զրուցել տարատեսակ թեմաներից: Ոչ բոլորին է բնորոշ, բայց գոթերի մի որոշակի զանգված այս հավաքների ժամանակ սիրում է նաև օգտագործել հաշիշ: Բավականին դժվար է, երբեմն անհնար, մասնակցել այդ խմբերի հավաքներին,

եթե դու «օտար» ես (հատկապես, եթե խումբն ունենում է ազդեցիկ անդամներ): Ընդհանրապես գոթերն աշխատում են չզրկել իրենց տարատեսակ հաճույքներից, որոնք հիմնականում միտված են ֆիզիկական բավարարվածությանը, սակայն չեն ժխտում, ավելին՝ ընդունում են նաև հոգևոր և մտավոր հաճույքի տարատեսակները: Ֆիզիկական հաճույքների պարագայում գոթերի համար տարիքային ցենզ գոյություն չունի:

Բացի գերեզմաններից, գոթերը երբեմն երեկույթներ են կազմակերպում Երևանում գտնվող «STOP» կոչվող ակումբում: Կան խմբեր, որոնք իրենց ժամանցը կազմակերպում են Բուսաբանական այգում: Երիտասարդ կամ դեռահաս գոթերի զգալի մասը հակասություններ ունի ոչ միայն հասարակական լայն խմբերի, այլ նաև սեփական ընտանիքի անդամների հետ: Նրանք հատկապես այն մարդիկ են, որոնք կարծում են, թե կյանքի դժվարություններն ուժեղացնում են մարդուն և պետք չէ խուսափել դրանցից: Գոթի չափորոշային կերպարին բնորոշ է փակ լինելը, «անհատական հաճախակի դեպրեսիան», որոնց մասին նրանք չեն սիրում խոսել, ավելին, ժխտում են: Գոթերի մեծամասնության համար բնորոշ է նաև մահվան ֆետիշացումը: Գոթական ենթամշակույթի համատեքստում հաճախակի է կիրառվում «թանատոֆիլիա» տերմինը, որին նրանք տալիս են հետևյալ բացատրությունը՝ «անհատը ձգտում է և միտված է մահվան:

Գոթերին ու էմոներին շատ հաճախ նմանեցնում են և զուգահեռներ տանում այս երկու խմբերի միջև, ինչը այնքան էլ դուր չի գալիս այս ենթամշակույթների ներկայացուցիչներին:

Սատանիստներ

Սատանիզմը նույնպես համարվում է ենթամշակույթ, որը բազմաթիվ հետևորդներ ունի աշխարհում: Եթե էմոներին և գոթերին փողոցում տեսնելով կարող ենք հասկանալ, որ նրանք տվյալ ենթամշակույթների ներկայացուցիչներն են, ապա նույնը չենք կարող ասել սատանիստների դեպքում: Սատանիստները

չեն արտահայտում իրենց ենթամշակույթի կրող լինելը, քանի որ գտնում են, որ պարտադիր չէ, որ հասարակությունն իրենց ճանաչի: Սատանիստների ենթամշակույթ անցնելու համար պետք է տարբեր ծիսական կարգեր անցնել: Նրանց գործողությունների ու գաղափարախոսության մեջ հիմնական առանցքը սատանան է:

Սատանիստների համար խորհրդանշական թվեր են՝ 666-ը և 13-ը, որոնք, ըստ նրանց, հաջողակ թվեր են: Վերջիններս ոչ միայն հավատում են չար հոգու գոյությանը, այլև ծառայում են նրան, ինչն իր հետ բերում է բռնություն և սպանություն:

Ենթամշակույթները վտանգավոր չեն, քանի դեռ նրանց գաղափարախոսությունները չեն հակասում միջավայրի բարոյական և հասարակական օրենքներին, սակայն ենթամշակույթները երբեմն դառնում են դեռահասների համար վրեժխնդրության կամ սեփական թերաբժեքությունը հաղթահարելու ճանապարհի և սրանով իսկ վնասում են հենց իրենց անդամներին:

1.6 Պատանեկություն, ավագ դպրոցական տարիք (14-17 տարեկան)

17 տարեկան հասակն անցումային շրջան է հանդիսանում դեռահասության և երիտասարդության միջև: Այս տարիքում սրվում է սեփական արժեքների կարևորությունն ու նշանակությունը, չնայած որ երեխաները շատ հարցերում դեռ ենթակա են արտաքին ազդեցություններին:

Պատանեկության կարևորագույն ձեռքբերումը կենսական պլանների ձևավորումն է:

Նրանց համար, ովքեր դժվար են անցնում 17 տարեկանի ճգնաժամը, հատուկ են բազմատեսակ վախեր: Սեփական անձի, ծնողների և հարազատների առաջ պատասխանատվության զգացումը, իրական ձեռքբերումներն այս շրջանում մեծ բեռ են պատանու համար: Սրան գումարվում է նաև նոր կյանքի,

սխալվելու հավանականության, բուհ ընդունվելու, տղաների մոտ բանակ գնալու վախը: Բարձր տագնապայնությունն ու այդ ֆոնի վրա առաջ եկող վախերը կարող են ներքոտիկ արձագանքների պատճառ հանդիսանալ:

Այս տարիքային փուլն անձի կայունացման, կայուն աշխարհայացքի ձևավորման, կյանքում սեփական տեղի և դիրքի հստակեցման, ապագային ուղղված շրջանն է:

Այս փուլում ավարտվում է ֆիզիկական, սեռական զարգացման և հասունացման գործընթացը, որն սկսվել էր դեռահասության ընթացքում: Պատանու մարմինը ստանում է հասուն ֆիզիկական կառուցվածք, հորմոնալ համակարգը կարգավորվում է և ստանում բնականոն ընթացք: Մարմնի կառուցվածքը ստանում է իր հասուն, համաչափ ձևը, դեռահասության տարիքին բնորոշ ֆիզիկական կերպարի անհամաչափությունները վերանում են:

Ինտելեկտուալ զարգացումն ընթանում է աշխարհի և կյանքի մասին գիտելիքների կուտակմամբ և համակարգմամբ: Ի տարբերություն դեռահասի, որը աշխարհաճանաչման մեջ ելնում է ինքն իրենից՝ առաջին հերթին հենվելով սեփական ապրումների վրա, պատանին վերադառնում է ինքն իրեն և տալիս աշխարհայացքային հարցեր. «Ո՞վ եմ ես, և ի՞նչ տեղ եմ զբաղեցնում այդ համակարգում» և այլն:

Մաքսիմալիզմն ու կատեգորիկությունը հատուկ են ոչ միայն դեռահասության տարիքի մտածողությանը, այլև պատանեկությանը: Պատանեկության տարիքում անցում է տեղի ունենում արտաքին վերահսկումից դեպքի ներքին վերահսկում, ինքնավերահսկում:

Ինտենսիվ կերպով զարգանում է ինքնակարգավորումը, ուժեղանում է սեփական վարքի, հույզերի դրսևորումների վերահսկումը: Անկախ իրենց բնավորությունից և խառնվածքից, 16-17 տարեկան երեխաները, արտաքինից ավելի զուսպ և հավասարակշռված են երևում, քան 11-15 տարեկանները:

Պատանեկությանն առանձնահատուկ բնորոշ է էմպաթիան,

ուրիշի ապրումների հասկացումն ու ուրիշի տեսանկյունից իրավիճակը ընկալելու կարողությունը:

Ինչպես մասնագիտական, այնպես էլ անձնային ինքնորոշումը դառնում է պատանեկության կարևորագույն նորագոյացությունը: Սա նոր ներքին դիրքորոշում է, որը ներառում է սեփական անձի գիտակցումը, որպես հասարակության անդամ, և այդ հասարակության մեջ սեփական դիրքի ընդունումը: Պատանիները խնդիր ունեն որոշելու, թե ինչ դեր է խաղում իրենց կյանքում կրոնը, ինչ վերաբերմունք ունեն իրենք հասարակության հանդեպ:

Իրական խորը սերն առաջին անգամ դրսևորվում է պատանեկության տարիքում: Այս ընթացքում սկսում է զարգանալ նաև անձի բարոյական կայունությունը:

Անցումային այս տարիքում հասակակիցների հետ շփումը դառնում է փոքր ինչ անկարևոր և առավել կարևորվում է մեծահասակների հետ շփումը:

ՍՏՈՒԳԻՉ ՀԱՐՑԵՐ

1. Ո՞ր տարիքին է հատուկ երևակայական սուտը:
2. Ո՞ր տարիքում է երեխան կարողանում առավելագույն ծավալով մտապահել և վերարտադրել տեղեկություններ:
3. Երեխայի կյանքի և գործունեության ո՞ր ոլորտները կարող են ախտորոշիչ նշանակություն ունենալ:
4. Ո՞րն է կրտսեր դպրոցական տարիքի երեխայի՝ քննչական գործընթացում խանգարող տարիքային առանձնահատկությունը:
5. Ո՞ր տարիքում է ի հայտ գալիս ամոթը, սեռի գիտակցումն ու ես-ի գիտակցումը:
6. Անչափահասների ինչպիսի՞ ենթամշակույթներ են առկա ՀՀ-ում:
7. Ո՞ր դեռահասներն են հիմնականում հայտնվում ենթամշակույթներում, և ո՞րն է դրանց դերը դեռահասի

կյանքում:

8. Ինչո՞վ են պայմանավորված դեռահասի վարքի և հուզական ոլորտի խնդիրները:
9. Ինչպիսի՞ առանձնահատկություններ են բնորոշ դեռահասության տարիքին:
10. Որո՞նք են պատանեկությանը բնորոշ առանձնահատկությունները:

ԳԼՈՒԽ 2. ԱՆՉԱՓԱՀԱՄԱՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
ՀԱՆՑԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Անձի գործունեությունը, այդ թվում նաև հանցավոր, շատ հաճախ պայմանավորված է նրա հոգեբանական առանձնահատկություններով:

ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրքը², որոշելով ապացույցների առարկան, պահանջում է բացահայտել մեղադրյալի պատասխանատվության բնույթի և աստիճանի վրա ազդող հանգամանքները, ինչպես նաև այլ հանգամանքներ, որոնք բնութագրում են հանցավորի անձը: Սակայն այս պահանջն այսօր չի կիրառվում հավուր պատշաճի: Ահա թե ինչու, անչափահասների կողմից կատարվող հանցագործությունների վերլուծությունն այսօր շատ արդիական խնդիր է քննչական գործընթացների համար:

Հանցավորության և հանցագործություն կատարող անձի ուսումնասիրություններում կարևոր են հանցագործ անձի³ և սոցիալական միջավայրի փոխհարաբերությունները, քանի որ հանցագործությունը ծնվում է ոչ թե առանձին անձից կամ միայն կոնկրետ իրավիճակից, այլ նրանց փոխհարաբերության արդյունքում, դրանց «բախման կետում»: Այստեղ պետք է նշել, որ այդ փոխադարձ կապը մեծ հետք է թողնում անձի վրա, և ծնում է կայուն հակաիրավական ուղղվածություն, ինչը մեծապես նպաստում է իրավախախտումների/հանցագործությունների կատարմանը: **Որպես կանոն, հանցավոր և օրինապահ վարքի տարբերություններն արմատավորվում են անձի արժեքային համակարգում, սոցիալական դիրքորոշումներում, այսինքն՝ գիտակցության բովանդակային մասում:**

² Այսուհետ՝ ՀՀ քր. դատ. օր:

³ Սույն գլխում հանդիպող «հանցագործ անձ», «հանցավոր անձ» և «իրավախախտ» եզրույթները վերաբերվում են հանցագործություն կատարած անձին՝ հանցագործին:

Քննչական հոգեբանության մեջ հիմնական հարցերից մեկն անձնային ներքին նախադրյալների բացահայտումն է, ինչն առաջին հերթին կապված է անձի դրդապատճառային ոլորտի հետ: Սուբյեկտի կողմից տվյալ արարքի կատարելը պայմանավորված է ինչպես արտաքին իրավիճակով (օբյեկտիվ գործոն), այնպես էլ սուբյեկտի դիրքորոշումներով, որոնցից մեկը գիտակցական մակարդակում վեր է ածվում նպատակի (սուբյեկտիվ գործոն): Այս դիրքորոշումները հանդիսանում են նրա դաստիարակության, ընտանիքի ազդեցության, որոշակի սոցիալական խմբի արդյունք:

Շատ հաճախ անչափահասների վարքի բնույթը կախված է շրջապատող միջավայրի վարքի նորմերի բովանդակությունից, և շատ հաճախ հանցավորությունը կրում է «վարակիչ» բնույթ. մեկ մարդու խուլիգանական դրսևորումները կարող են մնացածների համար հանդիսանալ հուզական ազդանշան ու կոչ՝ մասնակցել հանցավոր վարքին: Այսպիսի կոնֆլիկտներն առանձնահատուկ են անկայուն հոգեկանով, ցածր իրավագիտակցությամբ, ընդհանուր կրթվածության ցածր մակարդակով, գրգռվածության բարձր մակարդակ ունեցող անչափահասների համար:

2.1. Հանցագործ անձի ձևավորման պատճառականությունը և առանձնահատկությունները

Անձի ձևավորման գործընթացն ընդունված է համարել նրա սոցիալիզացիան, այսինքն, անձի օժտվածությունը սոցիալական առանձնահատկություններով, սոցիալական կապերի հաստատումով, կենսակերպի ընտրությամբ, ինքնագիտակցության ձևավորմամբ, սոցիալական տարբեր խմբերի մեջ ներգրավմամբ, սոցիալական որոշակի դիրքերի և դերերի յուրացմամբ:

Անձի ձևավորման գործում մեծ տեղ է հատկացվում առաջնային սոցիալիզացիային, երբ երեխան անգիտակցաբար յուրացնում է ծնողների վարքի տարբեր ձևերը, մեծահասակների

վերաբերմունքն այս կամ այն պրոբլեմային իրավիճակին և այլն: Ինչպես ցույց են տալիս հոգեբանական ուսումնասիրությունները՝ մեծ տարիքում հանցագործները հաճախ դրսևորում են վարքի այն ձևը, որը «տպավորվել», «դաջվել» է նրանց հոգեկանում մանկահասակ տարիքում: Օրինակ՝ հանցագործը կարող է կոնֆլիկտները հարթել ոչ թե խաղաղ ճանապարհով, այլ բռնի ուժի գործադրումով այնպես, ինչպես անցյալում վարվել են իր ծնողները: Կարելի է ասել, որ հանցագործ վարքի պատճառականության առյուծի բաժինը, որոշակի առումով, առաջնային սոցիալիզացիայի անարդյունավետության հետևանքներից է և շարունակությունը՝ միայն դրսևորման այլ ձևերով:

Բազում գիտնականներ (Վ.Լ. Վասիլև, Ա.Ֆ. Կոնի, Մ.Ի. Ենիկեև, Յու.Մ. Անտոնյան և այլոք) են շատ խոսել հանցագործության կատարման մեջ ոչ լրիվ, անբարենպաստ ընտանիքների ունեցած դերի մասին, ներառյալ այն ընտանիքների, որտեղ ծնողները կատարում կամ կատարել են հակահասարակական կամ անբարոյական արարքներ: Սակայն բաց է մնում այն հարցը, թե ինչու նման ընտանիքներում դաստիարակված շատ անձինք երբեք չեն դրսևորում հանցագործ վարք: Այս հարցին պատասխաններ փնտրելիս պետք է նկատի ունենալ, որ անբարենպաստության իմաստով նշանակալի դեր են խաղում ոչ միայն ընտանիքի կազմը, ծնողների նախկին դատվածություններն ու «քրեականացված» լինելը, այլև նրանց հուզական վերաբերմունքը երեխաների նկատմամբ, վերջիններին ընդունելը կամ մերժելը:

Կարելի է առանձնացնել այնպիսի ընտանիքներ, որտեղ ծնողները ցուցաբերում են հակաիրավական կամ հակաբարոյական վարք, բայց հուզական կապը երեխայի հետ բնութագրվում է ջերմությամբ և հոգատարությամբ: Ահա թե ինչու բոլոր հիմքերը կան մտածելու, որ այս հուզական կապերի բացակայությունն է ձևավորում դեռահասի, պատանու հետագա հանցագործ վարքը և անձն ընդհանրապես:

Երեխայի հոգեբանական օտարացումը ծնողներից միակ ներընտանեկան պատճառը չէ, որ նպաստում է հանցագործ անձի ձևավորմանը: Հաճախ այդ ձևավորումն իրականանում է այլ ճանապարհով: Օրինակ, երբ երեխաներն ունեն ծնողների հետ դրական հուզական կապեր, սակայն հենց վերջիններս են հրահրում նրանց կատարել բազում հակահասարակական արարքներ: Այս ամենին նպաստում են նաև ծնողների կողմից ակնոցով, տարբեր տիպի թմրանյութերի պարբերաբար չարաշահումը, և, քանի որ հուզական կապերն ամուր են, երեխան անմիջապես յուրացնում է այն, ինչ տեսնում է, և իր հետագա հակահասարակական վարքը պայմանավորվում է հենց այս գործոններով:

Այսպիսի հարաբերությունները բացահայտելը շատ բարդ է, քանի որ այս ամենի մասին լռում են թե՛ ծնողները, թե՛ երեխաները: Պետք է նշել, որ այս երևույթը կատարվում է ոչ կամային կերպով, ենթագիտակցաբար: Չէ՞ որ նույնիսկ մեծահասակ մարդու համար դժվար է խոստովանել, որ ծնողները չեն սիրել իրեն, որ ինքը նրանց համար եղել է լոկ ավելորդ «բեռ» և այլն:

«Հոգեբանական բազում ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ անբարենպաստ ընտանիքները հատկապես կործանարար ազդեցություն են ունենում աղջիկների վրա»⁴:

Առաջին հերթին, այն աղջիկները, որոնք մերժված են ընտանիքների կողմից, շատ վաղ են սկսում սեռական կյանքը, դառնում են հեշտությամբ հասանելի «որս» մեծահասակ տղաների համար:

Երկրորդ հերթին, մեկուսանալով ընտանիքի անդամներից, դպրոցից, հասարակական հարաբերություններից, աղջիկների համար դժվար և հաճախ նաև անհնար է լինում սովորական կենսակերպ վարել և վայելել շրջապատի հարգանքը: Կանանց

⁴ Ադուգումցյան Ռ., Գասպարյան Ա., Մելքոնյան Վ., Իրավաբանական հոգեբանություն. ուսումնամեթոդական ձեռնարկ, Երևան 2003

նկատմամբ սոցիալական պիտակավորումը (ստիգմատիզացիա) գրեթե բոլոր հասարակություններում և Հայաստանում նույնպես առավել կայուն է և խորը, քան տղամարդկանց նկատմամբ:

Չափազանց կարևոր է նշել, որ ծնողների կողմից երեխաների մերժումը նրանց մոտ անգիտակցական մակարդակում ձևավորում է տագնապայնություն, անհանգստություն, իրենց «ես»-ը կորցնելու վախ և այլն: Սա հանցագործ անձի ձևավորման կարևոր պատճառականություններից մեկն է: Ծնողական սիրտ, քնքշանքի և հոգատարության բացակայության արդյունքում այս հատկությունները կարող են աստիճանաբար սրվել դպրոցում, բակում, ընկերների հետ շփման ընթացքում և այլ սոցիալական միջավայրերում:

Թվարկված բոլոր դրսևորումները կարելի է կոչել տագնապայնություն՝ դրա տակ հասկանալով գոյություն չունենալու, «չապրելու» նկատմամբ վախի զգացողությունը: Այս վախը կարող է ունենալ երկու մակարդակ՝ վախ մահանալու նկատմամբ (բարձր մակարդակ) և մշտական անհանգստություն ու անվստահություն (ցածրագույն մակարդակ):

Բացի ընտանիքի անբարենպաստությունից և այդ պատճառով առաջացող տագնապայնության դրսևորումներից, հանցագործ անձի ձևավորման մեջ մեծ տեղ են զբաղեցնում նաև այլ գործոններ:

Ծնողների կողմից մերժված անձը գրեթե միշտ ընկնում է հասակակիցների հակահասարակական խմբավորումների ազդեցության տակ: Այսպիսի խմբերի ազդեցության տակ ընկնելուց հետո ձևավորվում է անձի արժեքային համակարգը և դիրքորոշումների ամբողջությունը, որոնք իրենց մեջ ներառում են կենցաղային իրավիճակների և խնդիրների լուծման տարբեր եղանակներ ու միջոցներ: Սա չափազանց կարևոր հանգամանք է, քանի որ միշտ չէ, որ դրդապատճառներն ու նպատակները հակաիրավական են: Այդպիսիք են հաճախ նպատակներին հասնելու եղանակները, օրինակ՝ հակաիրավական է ոչ թե հարստանալու նպատակը, այլ այն եղանակը, որի միջոցով

կուտակվում է այդ հարստությունը:

Խմբի դերը շատ նշանակալի է, քանի որ տվյալ անձը գնահատում է իր մասնակցությունը այդ խմբի կենսագործունեության մեջ: Խմբում գերիշխող մտքերը, կարծիքներն ու ամբողջ տրամադրությունը անպայման փոխանցվում է նրա անդամներին:

Այս ամենի հետ զուգընթաց, հետագա հանցավոր վարքագծի համար նախադրյալների շարքում կարևորագույն տեղ են զբաղեցնում իրավախախտ վարքի տարբեր ձևերը, որոնք անչափահասը որդեգրում և դրսևորում է տևական ժամանակահատվածում: Վարքի այդ ձևերը տարբեր գիտնականների կողմից տարբեր կերպ են ներկայացվել, սակայն դրանք բոլորն արտահայտվում են վարքի դևիացիաներով: Այս վարքը հաճախ անվանում են «շեղվող» վարք, որի մասին առավել մանրամասն կներկայացվի ստորև:

2.2. Դևիանտ (շեղվող) վարքի բնորոշումը, տարատեսակները և հոգեբանական առանձնահատկությունները

Դևիանտ վարքը (լատիներեն devianto — շեղում, սխալ, ոչ սովորական բառից) սոցիալական նորմերին և կանոններին հակասող վարքային մոդելների ամբողջություն է: Դա ներառում է այնպիսի արարք, որը չի համապատասխանում տվյալ հասարակությունում փաստացի ձևավորված նորմերին⁵, ինչպես նաև սոցիալական երևույթ, որը դրսևորվում է մարդկային գործունեության մասսայական այնպիսի ձևերում, որոնք

⁵ Պատմական զարգացման ընթացքում տարբեր հասարակություններ կարող են ձեռք բերել կամ ունենալ ընդունելի ու անընդունելի նորմեր: Ավելին, հասարակության տարբեր անդամներ կարող են ընդունել կամ ընդվզել ընդունված կամ չընդունված նորմերի դեմ: Թյուրնկալումից խուսափելու նպատակով, սույն վերնագրի կոնտեքստում «հասարակության կողմից ձևավորված նորմեր» կամ «հասարակության կողմից ընդունելի/անընդունելի նորմեր» հասկացությունները դիտարկվում են զուտ հանցագործությունները մերժելու, չընդունելու տեսակետից:

հակասում են սոցիումի ընդունված կանոններին: Մեկ այլ դեպքում, խոսքը կարող է վերաբերել սոցիալական դեհիստիային, երբ դեհիստ վարք դրսևորում են հասարակության լայն շերտերը կամ խմբերը⁶:

Դեհիստ վարքի հոգեբանության ուսումնասիրության օբյեկտը շեղվող վարք ունեցող, սոցախտահարվող⁷ անձն է, որը հանցագործ դառնալու և որակվելու նախաշեմին է և հոգեբանորեն պատրաստ և պատրաստակամ է անօրինական արարք կատարել, այսինքն, մեծանում է ապագայում հանցանք գործելու հավանականությունը (ռիսկը):

Այսպիսով, դեհիստ վարքն արարքների համախումբ է, որը հակասում է հասարակության ընդունած նորմերին և հանդես է գալիս հոգեկան պրոցեսների, ադապտացիոն մեխանիզմների ապակառուցողականության (դեստրուկտիվության) և սեփական վարքը վերահսկելու անընդունակության ձևով: Ընդ որում, շեղվող արարքները կարող են հանդես են գալ թե՛ որպես նպատակին հասնելու միջոցներ, թե՛ որպես հոգեկան լարվածության պարպում՝ պայմանավորված չբավարարված պահանջմունքներով, և թե՛ որպես ինքնիրացման և ինքնահաստատման պահանջմունքի բավարարում:

Դեհիստ վարքագիծն ունի տարբեր պատճառականություններ, որոնց անդրադարձել են կենսաբանական, սոցիալական, պոզիտիվիստների, հումանիստական և այլ դպրոցների ներկայացուցիչներ: Տեսության և պրակտիկայի վերլուծությունը վկայում է, որ դեհիստ վարքը (ապագայում նաև հանցագործությունը) դրսևորվում է անձնային գործոնների և կոնկրետ իրավիճակի

⁶ Майсак Н.В. Матрица социальных девиаций: классификация типов и видов девиантного поведения // Современные проблемы науки и образования. – 2010. - № 4 - էջ. 78-86

⁷ Արգումանյան Ս. Ջ. Դեռահասների հանցածին վարքագծի դիրքորոշումների կազմավորման գենետիկ հոգեբանական նախադրյալները. Հոգեբանությունը և կյանքը. 2000 N 1. էջ 29-36:

համապատասխանության արդյունքում: Այս իմաստով, հատկապես դեռահասների դեպքերում դնիանտ կամ շեղվող վարքի հիմնական նախադրյալներից է հանդիսանում անձի սոցիալականացման թերացումը կամ ոչ լիարժեք սոցիալականացումը: Սոցիալական հոգեբանության մեջ հայտնի են սոցիալականացման երեք հիմնական մակարդակներ:

Սոցիալականացման առաջին մակարդակ, որը հիմնականում իրագործվում է ծնողների և ընտանիքի միջոցով: Սա ամենակարևոր փուլն է, քանի որ կրում է անձի հետագա զարգացման ողջ պատասխանատվությունը: Այս փուլի թերությունները հաճախ տանում են շեղվող վարքի տարբեր ձևերի առաջացման: **Երկրորդային սոցիալականացում կամ սոցիալականացման երկրորդ մակարդակ,** որը հասակակիցների, դպրոցի, հեռուստատեսության և արտաքին աշխարհի այլ գործոններով պայմանավորված սոցիալականացման գործընթացն է: Այս փուլում սոցիալականացումը հիմնականում իրականանում է ոչ միայն մասնակցային խմբերում, այլև ռեֆերենտային խմբերում, որոնց մեջ հաճախ ծնողները չեն մտնում: **Երրորդային սոցիալականացում** տեղի է ունենում ըստ գործունեության կամ մասնագիտական որոշակի սոցիալական խմբերին պատկանելու միջոցով: Այս փուլը բավականաչափ երկարատև է, քանի որ կապված է մասնագիտական գործունեության հետ:

Դնիանտ վարքի տարատեսակներն ու դրանց դրսևորումները տարբեր են՝ չարամտորեն դասերից խուսափելուց մինչև հանցավոր ակտիվություն (գործունեություն): Սակայն համամասնության կոնտեքստում, կարելի է տարբերակել հաճախ հանդիպող հետևյալ տարատեսակները.

1. Դելինկվենտ վարք

Սա շեղվող վարք է ակնհայտ հակահասարակական ուղղվածությամբ, որն իր ծայրահեղ դրսևորումներում կարող է վերաճել հանցագործության: Դեռահասության տարիքում դելինկվենտ վարքի առաջին նախանշանները սկսվում են

դասերից պարբերաբար փախչելուց, դպրոց չհաճախելուց, հաճախակի ծեծկռտուքների կազմակերպումից, ուրիշին պատկանող, թեկուզև, աննշան իրերի գողությունից (հափշտակությունից):

2. Ադդիկտիվ վարք

Շեղվող վարք է՝ «իրականությունից կտրվելու, հեռանալու» պատրանքային ցանկությամբ՝ հոգեներգործուն միջոցներ (ալկոհոլ, թմրանյութեր և այլն) ընդունելու միջոցով: Եթե ալկոհոլի չափավոր օգտագործումն ընդհանրապես հեշտացնում է մարդկանց միջև շփումը, ապա դեռահասության տարիքում այս երևույթը կարող է կրել և սովորաբար կրում է քայքայիչ բնույթ ու հաճախ նպաստում հանցագործությունների կատարմանը: Չունենալով բավարար քանակությամբ կենսափորձ՝ որոշ անչափահասներ փորձում են ալկոհոլի միջոցով ձեռք բերել «քաջություն», ինքնավստահություն և այլն:

3. Ասոցիալ վարք

Ասոցիալ վարքը շեղվող վարք է՝ պայմանավորված դաստիարակության թերություններով: Ինչպես արդեն նշել ենք վերևում, անբարենպաստ ընտանիքներն ընդհանուր առմամբ հանդիսանում են երեխաների հակասոցիալական վարքի առաջացման գլխավոր գործոններից մեկը: Սակայն ոչ մի դեպքում չի կարելի մտածել անգամ, որ «վատ» ծնողից ծնվում են «վատ» երեխաներ: Հաճախ հարբեցող ծնողների երեխաները նույնիսկ մոտ չեն գալիս խմիչքին:

Դեռահասը, որպես կանոն, ուղղակիորեն չի յուրացնում և ընկալում արտաքին անբարենպաստ ազդեցությունները: Նա կարող է դրանք չընդունել, մերժել, ինչպես նաև պայքարել նրանց դեմ: Այս պայքարի ժամանակ են հաճախ ձևավորվում նաև մարդու անձնային դրական որակները:

4. Պսիխոպաթ վարք

Սա շեղվող վարք է՝ պայմանավորված բնավորության շեշտվածություններով և սահմանային իրավիճակներով:

5. Հիպերընդունակությունների վրա հիմնված վարք

Շեղվող վարքի տեսակ է, որն ուղեկցվում է կենցաղային դիսացիաներով, օժտվածության և նույնիսկ հանճարեղության դրսևորումներով գործունեության այլ ոլորտներում⁸:

6. Աուտոագրեսիվ վարք

Շեղվող վարք է, որը դրսևորվում է սուիցիդալ մտքերով, ապրումներով, միտումներով և գործողություններով:

7. Հետերոագրեսիվ վարք

Շեղվող վարք է՝ ուղղված շրջապատողներին և արտահայտվում է ագրեսիվ արտահայտությունների, վնասներ հասցնելու, ֆիզիկական բռնությունների, ձեռքի տակ եղած առարկաները շարտելու, կոտրելու և այլ եղանակներով⁹:

2.3. Դեռահասներին բնորոշ հանցագործությունների հիմնական տեսակները և դրանց առանձնահատկությունները

Ինչպես տեսանք նախորդ հատվածում, անչափահասների հակասոցիալական վարքը պայմանավորված է առաջին հերթին արտաքին սոցիալական միջավայրի գործոնների ազդեցությամբ, այնուհետ, նաև անհատական-հոգեբանական առանձնահատկություններով, որոնք պայմանավորում են կյանքի տարբեր անհաջողությունների նկատմամբ դեռահասի անհատական մոտեցումը:

Այլ կերպ ասած՝ դիմանտ (այս դեպքում, նաև՝ հանցավոր) վարքի աղբյուր է հանդիսանում սոցիալական

⁸ Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն և ոչ այնքան «հանճարեղությամբ» հանցանք գործելուն (որն իրավաբանական գրականության մեջ հայտնի է որպես «հանցանքը որպես արհեստ օգտագործելը» եզրույթով), այլ հասարակական/կենցաղային տարբեր ոլորտներում հանճարեղության հասնող հատուկ ընդունակություններ դրսևորելուն (մտքով քառանիշ, հնգանիշ թվերի բազմապատկում, երաժշտության կամ արվեստի այլ ոլորտում հանճարեղ ինքնադրսևորում՝ դեռ մանուկ հասակից և այլն):

⁹ Иванов В. Н. Девиантное поведение: причины и масштабы // Социально-политический журнал. 1995. № 2, էջ 47-57

անհավասարությունը, հասարակության տարբեր շերտերի միջև հստակ անջրպետը, կտրուկ շերտավորումները, պահանջմունքների բավարարման և հնարավորությունների միջև ծագած անհամապատասխանությունը¹⁰: Կան նաև այլ գործոններ, որոնք որոշում են այս կամ այն շեղումների մեծ հավանականությունը:

Դեռահասն իր բարդ կյանքում շատ անպաշտպան է: Անպաշտպանության հարցը լուծելու նպատակով է, որ որևէ խմբում հաջողության չհասնելուց հետո էլ դեռահասը հաճախ մնում է այդ նույն խմբի մեջ: Եթե նա լքի խումբը, ապա նրան կհամարեն «օտար» կամ «քշված» և կդադարեն նրա հետ շփվել, իսկ դեռահասի համար «մենք»-ի զգացումը և խմբային պատկանելիությունը շատ կարևոր են:

Բազում սոցիոլոգներ, հոգեբաններ, քրեագետներ, ուսումնասիրելով դեռահասների հանցագործ խմբերը, առանձնացրել են վերջիններիս մեջ ներգրավված անդամների հետևյալ տիպերը.

- **«Աուրսայդեր»**` ֆորմալ խմբերում հարգանքի չարժանացած անձ է, որը հայտնվել է կյանքի փակուղում և չունի ինքնառեալիզացման հնարավորություն:
- **«Մարզինալ»**` միայնակ անձ է, որը քայքայել է անհատական սոցիալական կապերը, անընդհատ զգում է սոցիալական և հոգեբանական անհարմարություն (դիսկոմֆորտ), որը հաճախ նրան մղում է ինքնահաստատման` անբարոյական քայլերի միջոցով:
- **«Կոնֆորմիստ»**` անձ է, որը հեշտությամբ ընկնում է հեղինակությունների ազդեցության տակ, լավ

¹⁰ Նշված երևույթներն առանձին վերցրած հանցավոր նախապայման չեն: Անչափահասի համար դրանք դառնում են դեխանտ վարքի կամ հանցագործության նախապայման պայմանավորված տվյալ երևույթների նկատմամբ անչափահասների ընկալումներով ու զգայություններով: Այս երևույթների մասին առավել մանրամասն կներկայացվի անչափահասների կոգնիտիվ հարցաքննության բաժնում:

հարմարվում է միկրոմիջավայրերում և առանց մեծ ճիգերի յուրացնում է խմբային արժեքներն ու նորմերը:

- **«Հարմարվող»**` անձ է, որն ընդունում է խմբային արժեքներն ու նորմերը լոկ արտաքուստ, որպեսզի հասնի հարգանքի և սոցիալական կարգավիճակի բարձրացման:
- **«Ֆանատ»**` անձ է, որը նվիրված է խմբի արժեքներին ու նորմերին և մերժում է այն ամենը, ինչը դեմ է դրանց:
- **«Գլխավոր»**` անձ է, որն իրեն պատկերացնում է միայն ղեկավարի կարգավիճակում, ունի առաջնորդելու և կազմակերպչական ջիղ:
- **«Ուղեկից»**` հանկարծակի խմբում ներգրավված անձ է, որը մինչև վերջ չի որոշել իր արժեքային համակարգը:
- **«Մեկնաբանող»**` անձ է, որի համար առաջնային տեղ են գրավում արտաքին ատրիբուտները, որոնք իր համար հանդիսանում են հարաբերությունների առարկա:
- **«Տխրող»**` անձ է, ում համար խմբում ներգրավվելու պատճառներից մեկը կարող է լինել իր հանգստի առավել հաճելի կազմակերպումը և շփման միջավայր գտնելը:

Անչափահասների հանցագործ վարքի վերլուծության արդյունքում առանձնացվում են 4 տիպի իրավախախտներ:

1. Առաջին խմբի իրավախախտների համար հասարակական վտանգավոր գործողությունները հանդիսանում են պատահական և հակասում են անձի ընդհանուր ուղղվածությանը:

2. Իրավախախտների երկրորդ խմբի համար հասարակական վտանգավոր գործողությունները հանդիսանում են հանցավոր` կապված անձի անկայուն ուղղվածության հետ, սակայն իրավիճակային` պատճառի և իրավիճակի տեսանկյունից:

3. Երրորդ խմբի համար հասարակական վտանգավոր գործողությունները հանդիսանում են անձի ընդհանուր

բացասական ուղղվածության արդյունք, որը բաց չի թողնում հանցանք կատարելու համար հարմար առիթը,

4. Իրավախախտների չորրորդ խմբի համար հասարակական վտանգավոր գործողությունները հանդիսանում են անձի հանցավոր դիրքորոշման արդյունք, որոնք հենց իրենք են ստեղծում հանցագործության համար նպաստավոր իրավիճակներ: Այսպիսի անձինք ունեն կայուն հակահասարակական ուղղվածություն:

Անչափահաս հանցագործների առավել տարածված տիպ են այն հանցագործները, որոնք չունեն կայուն հակահասարակական դիրքորոշումներ, վարքային կայուն կարծրատիպեր:

Կարելի է առանձնացնել անչափահաս հանցագործների մեկ այլ խումբ ևս՝ ընդհանուր անկայուն ուղղվածությամբ, երբ չկա գերակշռող արժեք կամ նպատակակետ: Առկա են և՛ դրական, և՛ բացասական ուղղվածությամբ արժեքներ, սոցիալական դիրքորոշումներ, երբ հանցանք են կատարում ուղղակի թեթևամտությունից:

Անչափահաս հանցագործների տեսակների առաջադրված տիպաբանությունը ոչ միայն արձանագրում է անչափահաս հանցագործների անձի հնարավոր ուղղվածությունները, այլև արտացոլում է անձի սոցիալապես բացասական գծերի անընդհատ ձևավորման գործընթացը:

ՄՏՈՒԳԻՉ ՀԱՐՑԵՐ

1. Ո՞րն է համարվում շեղվող վարք:
2. Որո՞նք են շեղվող վարքի հիմնական առանձնահատկությունները:
3. Որո՞նք են շեղվող վարքի ձևավորման հիմնական պատճառները:
4. Որո՞նք են դեռահասներին բնորոշ հանցագործության

հիմնական տեսակները:

5. Որո՞նք են շեղվող վարքի հիմնական տարատեսակները:
6. Որո՞նք են անչափահասների հանցավորության ձևավորման հիմնական առանձնահատկությունները և նախադրյալները:
7. Որո՞նք են անչափահասների հանցավոր խմբավորումներում դերակատարության հիմնական տարատեսակները:
8. Որո՞նք են անբարենպաստ ընտանիքի հիմնական բաղադրիչները:
9. Որո՞նք են անչափահաս իրավախախտների տարատեսակների հիմնական 4 խմբերը:

ԳԼՈՒԽ 3. ԱՆՉԱՓԱՀԱՍԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

3.1. Անչափահասի քննություն իրականացնող անձի հոգեբանական առանձնահատկությունները

Ինչպես ներկայացվեց նախորդ վերնագրերում, հարցաքննությունը (որը քննչական գործողություններից թեև կարևոր, բայց հերթականներից մեկն է՝ ոչ միակը) բազմակողմանի, լարված ու դինամիկ գործընթաց է: Քննիչի աշխատանքի բարձր հոգեկան լարվածությունը և մշտական օպերատիվ կողմնորոշման անհրաժեշտությունը պահանջում են նրանից հոգեբանական և հոգեֆիզիոլոգիական անձնային ու մասնագիտական որակներ: Կարելի է առանձնացնել քննիչի մասնագիտության համար նյարդահոգեբանական հետևյալ կարևոր որակները.

- արտաքին ազդակների նկատմամբ հոգենյարդային որակների բարձր զգայունակություն,
- թույլ հուզական գրգռվածություն վտանգավոր իրավիճակներում,
- արտաքին և ներքին հոգետրավմատիկ իրավիճակների նկատմամբ դիմադրողականություն,
- հոգենյարդային գերլարվածության նկատմամբ հաստատունություն:

Անձնային որակների մեջ առաջնային նշանակություն ունեն քննիչի ինտելեկտուալ, կամային և հարմարվողական (ադապտիվ) որակները:

Քննիչի պրակտիկ մտածելակերպի առանձնահատկություններից են նրբանկատությունը, դեպքի առանձին դետալների նկատմամբ մեծ ուշադրությունը, կշռադատությունից արագ գործողությունների անցման կարողությունը և հակառակը:

Ինտելեկտուալ որակները պետք է զուգակցվեն քննիչի գործունեության համար կարևոր այնպիսի որակների հետ, ինչպիսիք են անձի արժեքային համակարգը, սոցիալական, բարոյական հայացքները և դիրքը:

Կատարողական անկախությունը և ծառայողական ինքնուրույնությունը քննիչից պահանջում են բարձր նախաձեռնողություն, կազմակերպվածություն և սոցիալական պատասխանատվություն:

Քննիչի գործունեության համար անձնային կարևոր որակներ են համարվում նաև քննական մտածելակերպը և ուրիշի աչքերով իրեն նայելու կարողությունը:

Որպեսզի իրականացվի դեպքերի անաչառ և բազմակողմանի քննություն՝ ստացած տեղեկությունների համապատասխան, քննիչը պետք է իրականացնի արդյունավետ հաղորդակցման (կոմունիկատիվ) գործունեություն: Մկսելով գործի քննությունը՝ քննիչը մի շարք դեպքերում բխվում է կոմունիկատիվ անորոշության հետ. այստեղ քննիչը կատարում է ենթադրություններ՝ կապված մեղադրյալի՝ առավել հավանական գործողությունների կատարման հետ:

Հասկանալի է, որ վստահելի հարաբերությունների ստեղծման դիրքորոշումը շփման դերի ընդհանուր հոգեբանական ազդեցությունն է, առանց որի ընդհանրապես անհնար է պատկերացնել որևէ հոգեբանական խնդրի լուծումը: Իր մասին պատմությունը Մ. Բախտինի տեսակետի իրացումն է այն մասին, որ ցանկացած մարդ ձգտում է ռեալիզացվել «Ուրիշի» հետ երկխոսության ընթացքում՝ արտահայտելով իրեն խոսքի և բառերի մեջ:

Գտնվելով անընդհատ հուզականորեն հագեցած իրավիճակներում՝ քննիչը միշտ պետք է հիշի, որ իր խնդիրը ոչ թե պայքարն է մարդու հետ, այլ պայքարն է մարդու և հասարակության համար:

3.2. Հոգեբանի դերը և կարևորությունը անչափահաս կասկածյալների, տուժողների և վկաների հետ տարվող աշխատանքներում

Անչափահասի՝ պաշտպանության իրավունքն արդյունավետորեն ապահովելու համար անհրաժեշտ է երաշխավորել անչափահասների վարքիչում ներգրավված մարմինների խորը մասնագիտացվածությունը և անչափահասների արդարադատության վերաբերյալ միջազգային չափանիշների իմացությունը:

ՀՀ-ում գոյություն չունի որևէ իրավական դրույթ, որը նախատեսում է հոգեբանի կամ սոցիալական աշխատողի մասնակցություն անչափահասի հարցաքննությանը և նրա մասնակցությամբ դատավարությանը: Ցավոք, նախաքննության մարմինները սովորաբար տիրապետում են զուտ իրավաբանական գիտելիքների, և չունեն հոգեբանասոցիալական այնպիսի հմտություններ և գիտելիքներ, որոնք անհրաժեշտ են անչափահասների հետ արդյունավետորեն հաղորդակցվելու համար, ուստի ցանկալի և կարևոր է անչափահասների հարցաքննության ժամանակ ներգրավել հոգեբանների, որոնք կօգնեն քննիչներին և դատավորներին հնարավորինս ճիշտ հետևություններ կատարել և արդար որոշումներ կայացնել, անչափահասի համար հնարավորություններ ստեղծելով գործի ավարտից հետո վերաինտեգրվելու հասարակություն և ապրելու որպես լիիրավ քաղաքացի:

Անչափահասներին հարցաքննելիս անհրաժեշտ է խիստ նրբանկատորեն մոտենալ հարցին, հաշվի առնել անչափահասի հուզականությունն ու կատարված հանցանքի հոգեբանական կողմը: Հոգեբանը, դեռևս նախաքննության փուլում, ծանոթանալով անչափահասի հետ, հնարավորություն ունի ուսումնասիրելու անչափահաս իրավախախտի անձը և հասկանալու, թե ինչն է նրան դրդել կատարելու

հանցագործությունը, ինչ նպատակով և շարժառիթներով է նա դեկավարվել, ով է եղել հանցակիցը տվյալ հանցագործության մեջ: Վերջինիս հետ զրույցների ընթացքում հոգեբանը կարող է ստանալ արժեքավոր տվյալներ նրա ընտանիքի, դաստիարակության պայմանների, ընկերների և այն ամենի վերաբերյալ, ինչը հնարավորություն է տալիս իմանալու անչափահասի կողմից կատարված հանցագործության իրական պատճառները:

Քննիչն իր պարտականությունները հաջողությամբ, ոչ ձևականորեն կարող է կատարել միայն իրավախախտի անձի մասին պարզ պատկերացում կազմելուց հետո: Քննիչի համար անչափահասի հոգեբանության իմացությունը պարտադիր է: Անչափահասի հետ քննիչի զրույցը պետք է ընթանա անչափահաս անձի անհատական յուրահատկությունները հաշվի առնելով: Իհարկե, անհրաժեշտ է նշել, որ հոգեբանը շատ լայն լիազորություններ չի կարող ունենալ գործի բացահայտման հարցում, այդ պատճառով անհրաժեշտ է շեշտը դնել հոգեբան-քննիչ համագործակցության վրա: Հոգեբանի դերը ոչ միայն անչափահասի հետ անմիջական աշխատանքներ տանելն է, այլ վարույթն իրականացնող մարմիններին անչափահասի հետ վարվեցողության կանոններին ծանոթացնելն ու ճիշտ ուղղորդում տալը:

Հոգեբանի ներկայությունը նպատակահարմար է քննիչի կողմից մեղադրանքն անչափահասին առաջադրելու և հարցաքննելու ժամանակ՝ աջակցելու քննիչին հարցերի ճիշտ ձևակերպման և հարցաքննությունն անչափահասի համար հնարավորինս պակաս սթրեսային դարձնելու գործում:

Անչափահասների արդարադատությանը հոգեբանի մասնակցության խնդիրներից մեկն անչափահասին քաջալերելն է, համոզելը, որ դեռ ոչինչ ավարտված չէ, հնարավոր է ամեն ինչ վերսկսել: Իր առջև դրված այս ու մյուս խնդիրներին հասնելու համար նախ և առաջ հոգեբանը պետք է կարողանա անչափահասի հետ մտնել հոգեբանական կոնտակտի,

փոխներգործության մեջ, որի համար հոգեբանը պետք է, որքան հնարավոր է, շատ տեղեկություններ հավաքի վերջինիս ընտանիքի, դպրոցի, ընկերների, բնավորության, խառնվածքի, նախասիրությունների, ժամանցի, սիրելի գրականության, ֆիլմերի ու խաղերի մասին, ծանոթանա նրա կյանքի պատմությանը, տեղեկություններ հավաքի հանցանքի կատարումից առաջ ու հետո նրա վարքագծի, տրամադրության փոփոխությունների, անչափահասի բարոյական սկզբունքների ու «կյանքի գաղափարախոսության» վերաբերյալ, ուսումնասիրի գրականություն անչափահասի նախասիրությունների ու հետաքրքրությունների օբյեկտի մասին: Իհարկե, կախված գործի հանգամանքներից ու անչափահասի անձից, այս տեղեկությունների շրջանակը ենթակա է փոփոխման: Հոգեբանը պետք է ունենա անչափահասի վրա անմիջական էմոցիոնալ-կամային ազդեցություն գործելու հմտություն և կարողանա նրա աչքերում ձեռք բերել հեղինակություն: Սա իրականում դժվար իրագործելի է, եթե հատկապես հաշվի առնենք, որ անչափահասին բնութագրական է անվստահությունը մեծահասակների հանդեպ: Նրանց մեծ մասի համար մեծահասակի հեղինակությունը, նրա փորձն ու սոցիալական դիրքը գոյություն չունեն, նրանք չեն հավատում մեծահասակի արդար կամ բարոյական լինելուն:

Անչափահասի անձի ուսումնասիրության համար Յու.Վ. Չուֆարովսկին առաջարկում է 4 խումբ հանգամանքներ, որոնք պետք է պարզաբանվեն՝ ժառանգական-կենսաբանական ազդակները, անչափահասի սոցիալական շրջապատը, նրա անձի բնութագրական հատկանիշները և անչափահասի իրավագիտակցության մակարդակը:¹¹

Անչափահասի հետ աշխատելիս, նպատակահարմար է հետևել սեփական դիրքին, նստելու, կանգնելու ձևին:

¹¹ Чуфаровский Ю.В. Психология оперативни-розыскной и следственной деятельности, Учебное пособие, Москва, 2003

Մասնավորապես, խորհուրդ չի տրվում զբաղեցնել «փակ դիրք»՝ նստած ձևի միջոցով ծածկել մարմնի մեծ մասը, «նապուլեոնյան դիրք»՝ կանգնած դիրքում կրծքավանդակի մոտ խաչել ձեռքերը, կամ նստած ժամանակ ձեռքերը պահել կզակի շրջանում և այլն: Նման փակ դիրքերը դիմացինի մոտ ենթագիտակցորեն առաջացնում են անվստահություն, հակադրվելու ցանկություն: Եվ ընդհակառակը, բաց դիրքերը, երբ դիմացինին պարզ երևում են ձեռքերի ավերը, թևերը խաչված չեն, նստած դիրքը պաշտոնական ու ձիգ չէ, անչափահասի կողմից ենթագիտակցորեն ընկալվում են որպես վստահության, համաձայնության, կամեցողության, օգնելու ցանկության ժեստեր: Անչափահասի հետ անհրաժեշտ է հետևել սեփական ձայնային ինտոնացիային, չպետք է ընտրել բարձր, պարտադրող ձայն, միևնույն ժամանակ խոսքը պետք է լինի վստահ, հասկանալի, ոչ շատ դանդաղ, բնական: Անչափահասից որոշակի տեղեկություններ ստանալու ժամանակ չպետք է ընդհատել վերջինիս, պետք է թույլ տալ ազատ արտահայտվել, քանի որ դա կարող է անչափահասի վրա կտրուկ բացասական ազդեցություն գործել, դառնալ նրա լռության, անվստահության, հանդիպումը դադարեցնելու պահանջի պատճառ: Հետագայում հարցեր ունենալու դեպքում դրանք պետք է լինեն պարզ ձևակերպված, առանց մասնագիտական բառապաշարի կիրառության, համապատասխանեն անչափահասի զարգացման մակարդակին, չունենան բարդ շարադասական կառուցվածք: Ճշտող բնույթ ունեցող հարցերը հնարավորության դեպքում պետք է հիմնված լինեն անչափահասի նախորդ խոսքի վրա, չլինեն ուղղորդող, չպարունակեն լրացուցիչ ինֆորմացիա:

Տասնվեցից բարձր տարիք ունեցող անչափահասին սկզբնական շրջանում ցանկալի է դիմել «Դուք»-ով, քանի որ նշված տարիքում անչափահասն ինքնահաստատման կարիք ունի, ցանկանում է ընդգծել իր անհատականությունն ու կարևորությունը, այն հանգամանքը, որ ինքն արդեն երեխա չէ և պահանջում է իր նկատմամբ համապատասխան վերաբերմունք:

Այս առանձնահատկություններից էլ ելնելով՝ անչափահասը հաճախ փորձում է ցույց չտալ, որ իրականում չի հասկանում դատավարական այս կամ այն եզրույթի, գործողության իմաստը, նշանակությունը կամ կարևորությունն իր համար, իրեն առաջադրված մեղադրանքի բուն էությունը և այլն: Նման դեպքերում պետք է ցուցաբերվի նրբանկատություն, խոսքի մեջ առանց հատուկ շեշտադրումներ կատարելու, փորձել բացատրել, պարզաբանել անչափահասին իր իրավունքներն ու պարտականությունները, այն ամենը, ինչն անչափահասի համար անհասկանալի է մնացել, կամ ինչի իմացությունը նրան անհրաժեշտ է իր պաշտպանությունն արդյունավետ իրականացնելու համար:

3.3. Անչափահաս տուժողի և վկայի հոգեբանական առանձնահատկությունները

Տուժողի հոգեվիճակներն առավել հաճախ որոշվում են նրա «մեղադրական դոմինանտով», բացասական հույզերով, որոնք կապված են կրած վնասի հետ: Այսպիսի կոնֆլիկտային իրավիճակները հաճախ պայմանավորված են լինում տուժողի անձի ընդհանուր կոնֆլիկտայնությամբ: Մյուս կողմից, տուժողին հասցված վնասի օրյեկտիվ ուսումնասիրումը հանդիսանում է կատարված հանցավոր արարքի հասարակական վտանգավորության բացահայտման պայման:

Տուժողի ցուցմունքներն իր շահերի պաշտպանության միջոց են, սակայն դրանք ոչ միայն անհատական շահեր են, այլ մարդու՝ որպես հասարակության անդամի շահեր: Շատ տուժողների ցուցմունքներ հագեցած են գնահատողական տարրերով այն դեպքում, երբ ապացուցված նշանակություն ունեն միայն փաստացի տվյալները: Տարբեր է նաև տուժողների վերաբերմունքը ճշմարտության բացահայտմանը: Ճշմարտության բացահայտման ձգտմանը միաժամանակ կարող են լինել նաև վարքային այլ շարժառիթներ՝ անտարբերությունից

մինչև քննիչին կտրուկ հակադրվելը:

Տուժողի հետ շփման ժամանակ քննիչներն անպայման պետք է հաշվի առնեն այն բացասական հուզական վիճակը, որն առաջացել է հանցագործության արդյունքում և դրանից բխող հետևանքները:

Տուժողի (հատկապես բռնության զոհերի) հոգեկան վիճակները կարելի է դասել արտակարգ հոգեվիճակների (սթրես, աֆեկտ, ֆրուստրացիա), որոնք նրա արտացոլող-կարգավորող ոլորտում առաջացնում են էական շեղումներ:

Կոնֆլիկտային իրավիճակներում նեղանում է տուժողի գիտակցությունը, սահմանափակվում են նրա հարմարվելու հնարավորությունները: Դեպքերի տրավմատիկ ազդեցությունը հաճախ հանգեցնում է տուժողների մոտ ժամանակի ինտերվալների չափազանցմանը: Կոպիտ ֆիզիկական ներգործությունները, հանդիսանալով չափազանց ուժեղ գրգռիչներ, առաջ են բերում հոգեկան գործունեության խանգարումներ: Սակայն այս ամենը չի նշանակում, որ տուժողներն ընդունակ են միայն ապակոդմոնոքշել քննիչին: Հաճախ նրանք հիշում են մինչև հանցագործության կոնկրետ դեպքը տեղի ունեցած այլ դեպքեր: Հաճախ տուժողները հիշում են հանցագործի արտաքին տեսքը, տվյալները, նրա վարքային որոշ առանձնահատկություններ և այլն:

Լրացուցիչ անգամ իրավիճակը վերանայելուց հետո տուժողները մտովի վերակառուցում են անցյալ իրավիճակը և դեպքերը: Առաջանում է բարդ հաստատուն նյարդահուզական համակարգ՝ ամոթի, վիրավորվածության, նվաստացման, վրեժի, հաճախ նաև ագրեսիվության բարդ փոխազդեցությամբ: Մեռական բռնության կին տուժողների մոտ առաջանում է դեպրեսիայի հոգեվիճակ՝ ապաթիա, խորը հուզական ապրումներ, կապված առաջիկայում հղիանալու հավանական վտանգի հետ: Հաճախ նման տուժողների ցուցմունքները գիտակցաբար աղճատվում են՝ նպատակ ունենալով թաքցնել վարքի անբարենպաստ արդյունքները: Շատ տուժողների համար

բնութագրական է բարձր տազնապայնությունը և որպես դրա հետևանք՝ անհատական հոգեկան ինտեգրացվածության դետաքիլիզացիան, սոցիալական հարմարվածության խանգարումները:

Աֆեկտոզեն իրավիճակներին, դեպքերին լրացուցիչ անդրադառնալը կարող է առաջացնել հոգեկան լարվածություն: Տուժողը անգիտակցաբար կարող է խուսափել այդ հոգետրավմատիկ իրավիճակներից և ներփակվել իր մեջ:

Քննիչն անպայման պետք է հստակ կարողանա զգալ տուժողի տրամադրության դինամիկան: Առավել խոր հոգեբանական վերլուծության պետք է ենթարկվեն տուժողի՝ հատկապես քննության դադարեցման հետ կապված խնդրանքները, որոնք կարող են առաջանալ շահագրգռված անձանց կողմից նրանց վրա ճնշում գործադրելու պատճառով: Այսպիսի իրավիճակներում քննիչը պետք է ջանա բացահայտել, թե ով և ինչպես կարող էր հոգեբանական ճնշում գործադրել տուժողի վրա:

Վկաների հետ աշխատելիս քննիչը պետք է հաշվի առնի, որ վկայի կողմից դեպքերի ըմբռնումը և դրանց բովանդակության գնահատումը պայմանավորված են նրա հոգեկան, բարոյական և ինտելեկտուալ զարգացման մակարդակից: Վկաների ցուցմունքները բարդանում են մի շարք հոգեբանական իրավիճակների պատճառով՝ դեպքերի նախնական ընկալման մասնատվածությամբ, մենեմիկական և բնութագրական գործընթացների դժվարություններով:

Ինչպես նշեցինք վերևում, տուժողների ցուցմունքները ոչ միայն ապացույցների աղբյուր են, այլև սեփական շահերի պաշտպանության միջոց: Ելնելով նրանից, որ տուժողներին հասցվում է անմիջական վնաս, շատ քրեագետներ և հոգեբաններ հանգում են այն մտքին, որ անհրաժեշտ է մանրամասն ուսումնասիրել տուժողների կողմից տրված ցուցմունքները: Բանն այն է, որ նրանց ցուցմունքները միշտ չէ, որ օբյեկտիվ են: Պատճառները կարող են շատ տարբեր լինել. օրինակ՝ տուժողը

ձգտում է վրեժխնդիր լինել հանցագործից հասցված տառապանքների համար, ցանկանում է ստանալ առավելագույն նյութական հատուցում իրավախախտին դատապարտելու դեպքում: Այս ընթացքում տուժողը կարող է հետապնդել նաև շահադիտական այլ նպատակներ՝ հանցագործի հարազատների, ընկերների կողմից առաջադրած պայմանների ազդեցության տակ թաքցնել կամ խեղաթյուրել փաստեր և մեղմել մեղադրյալի ճակատագիրը:

Քննիչը պետք է հաշվի առնի նման վիկտիմոլոգիական մոտեցման հնարավոր դեպքերը:

Տուժողի ցուցմունքների վրա ազդեցության գործոն է հանդիսանում նաև կանխամտածված և չկանխամտածված ներշնչանքը: Առավել հաճախ այս երևույթը բնութագրական է անչափահասների պարագայում:

Ընդհանրապես տուժողներն ավելի հակված են ներշնչանքի, քան վկաները, առավել ևս, եթե ներշնչվող տվյալները համապատասխանում են նրանց շահերին: Որպեսզի խուսափենք ներշնչման բացասական ազդեցությունից, ցանկալի է չտալ այնպիսի հարցեր, որոնք կարող են տուժողին հուշել ցանկալի պատասխանը:

Ինչպես նշում է Վ.Լ. Վասիլևը, տուժողի ցուցմունքների ձևավորումը փուլային է: Նա տարանջատում է 3 փուլ՝ ընկալում (ըմբռնում), մտապահում (հիշում) և վերաբրտադրում:¹²

Ընկալումը ճանաչողության զգայական փուլն է, մարդու կողմից իրերի, առարկաների, երևույթների հատկությունների ամբողջական արտացոլումն է: Ընկալման ժամանակ զգացմունքների հիման վրա ձևավորվում է ամբողջական պատկերը: Սուբյեկտիվության տեսակետից այստեղ նշանակություն ունի անձի ընկալման նախատրամադրվածությունը, զգայության օրգանների, զգայունակության աստիճանը, տուժողի վիճակը

¹² <http://studopedia.org/8-85156.html>

հանցագործության կատարման պահին (օրինակ՝ ակոհոլի կամ թմրանյութի ազդեցության տակ լինելը):

Ընկալման էությունն ընտրողականությունն է, որը կենտրոնանում է առաջնային նշանակություն ունեցող մեկ երևույթի վրա, առաջանում է իմաստավորում, օբյեկտների միջև հարաբերությունների, կապերի հասկացվածություն: Մտածողությունը նույնպես կարող է կառավարել ընկալումը, սակայն վերջինիս միջոցով ցուցմունքները հագեցնում են հորինվածքներով, որոնք լրացնում են ընկալման «բացերը»: Ընկալման ժամանակ, այնուամենայնիվ, առավել օբյեկտիվ՝ իրականությունը համապատասխան, դեր են խաղում հույզերը, հուզական հակազդումները:

Երկրորդ փուլը բնութագրվում է պատկերացումների ձևավորմամբ և պահպանմամբ: Պատկերացումը պատկերների ամփոփ արդյունքն է, որը ժամանակի ազդեցության տակ կրել է որոշակի փոփոխություններ: Ցուցմունքների ամբողջականությունն ու ճշտությունը հաճախ կախված է հանցագործության պահից անցած ժամանակահատվածից: Այդ է պատճառը, որ խորհուրդ է տրվում հանցագործությունից հետո որքան հնարավոր է շուտ հարցաքննել տուժողներին:

Նշանակալից է տուժողի հիշողությունը, որը կարող է լինել պատկերավոր, հուզական, տրամաբանական: Ցանկալի է հարցաքննության ժամանակ շեշտը դնել մերթ դեպքի հետ կապված ապրումների վրա, մերթ՝ կշռադատության և դեպքի մեկնաբանության վրա:

Ցուցմունքներ տալու ընթացքում տուժողը վերարտադրում է ընկալածը և մտապահածը: Վերարտադրումը նույնպես բարդ հոգեկան գործընթաց է, որը կապված է մտածողության, հույզերի, հետաքրքրությունների ուղղվածության հետ: Այս ժամանակ նպատակահարմար է, որ տուժողը դեպքի մասին պատմի այն, ինչ հիշում է ազատ պատմվածքի տեսքով: Ցանկալի չէ, որ այդ պատմվածքը հաճախակի ընդհատվի քննիչի կողմից տրված հարցերով: Մովորաբար, այսպիսի պատմվածքից առաջ տուժողը

պատրաստվում է՝ վերանայում է մտքերը, դրանց հերթականությունը: Այդ պատճառով, չպետք է խանգարել, լարվել, եթե լռությունը փոքր-ինչ երկարում է¹³:

Տուժողի ցուցմունքները կախված են բազում օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններից: Այս ամենի հոգեբանական օրինաչափությունների մասին իմանալը, տուժողի շարժառիթների ուսումնասիրություններն օգնում են քննիչին՝ առավել արդյունավետ կերպով իրականացնել քննությունը:

3.3.1. Ֆիզիկական բռնության զոհի հոգեբանական առանձնահատկությունները

Ֆիզիկական բռնությունը երեխայի դեմ գիտակցաբար կատարված այն ֆիզիկական գործողությունն է, որը պատճառում է կամ կարող է վնաս պատճառել երեխայի առողջությանը, գոյությանը, զարգացմանը և արժանապատվությանը, ներառյալ՝ ծեծը, ոտքով հարվածելը, ցնցելը, կծելը, խեղդելը, այրելը, կանխամտածված թունավորելը և շնչահեղձ անելը կամ ֆիզիկական վնաս պատճառելու անհաջող փորձը: Սա վատ վերաբերմունքի այն տեսակն է, երբ երեխային դնում են ֆիզիկական և հոգեբանական անհարմարության վիճակում և միտումնավոր մարմնական վնասվածքներ պատճառում կամ չեն փորձում դրանցից խուսափել:

Երբեմն երեխաներին դաստիարակելու նպատակով խրախուսվում է ֆիզիկական պատիժը, և այն դեռևս լայնորեն տարածված է բոլոր մշակույթներում՝ ներառելով բոլոր տարիքի երեխաներին: Չնայած կա տարբերություն ֆիզիկական պատժի և ֆիզիկական բռնության միջև, սակայն դրանց միջև սերտ կապը ևս ակնհայտ է:

Երեխայի՝ ինքն իրեն պաշտպանելու անկարողության

¹³ В.Л. Васильев. Юридическая психология. 5-е изд. Питер, 2002, էջեր 419-421:

պատճառով երեխայի նկատմամբ ամենալուրջ ֆիզիկական չարաշահումները տեղի են ունենում վաղ մանկության տարիներին:

Ստորև ներկայացված են երեխայի հոգեկան վիճակի և վարքի այնպիսի առանձնահատկություններ, որոնք թույլ են տալիս կասկածել երեխայի նկատմամբ կիրառված ֆիզիկական բռնության մասին:

Ֆիզիկական նշաններ

• Մարմնի վրա չպատճառաբանված կամ չբացատրված արյունազեղումներ (լավացման տարբեր աստիճանների), ատամների հետքեր, լավացած վերքերի հետքեր, սպիներ,

• ծխախոտի մնացորդից առաջացած այրվածքներ,
• անբացատրելի քերծվածքներ, պատռվածքներ և այլն,
• քայլվածքի և շարժումների անփութություն, նկատելի է, որ ցավեր ունի,

• կոտրվածքներ,
• կապտուկներ,
• մաշկի վրա մատների կամ ինչ-որ առարկայի թողած հետքեր:

Վարքային նշաններ

Նախադպրոցական տարիք

• Համակերպում եղածի հետ, դիմադրության բացակայություն,

• պասիվ արձագանք ցավի նկատմամբ,
• հիվանդագին վերաբերմունք դիտողություններին, քննադատությանը, խոնարհ վարքագիծ,

• չափազանց զիջողականություն,
• կեղծ հասուն վարքագիծ, արտաքինապես կրկնօրինակում է մեծերի վարքը,

• նեգատիվիզմ, ագրեսիվություն,
• ստախոսություն, զոդություն,

- կենդանիների նկատմամբ դաժանություն, հրդեհելու հակում:

Կրտսեր դպրոցական տարիք

- ինքն իրեն վնասելու հակում,
- վնասվածքների պատճառները թաքցնելու հակվածություն,
- միայնակություն, ընկերների բացակայություն,
- դասերից հետո տուն գնալու վախ:

Դեռահասության տարիք

- փախուստներ տնից,
- եղանակին չհամապատասխանող փակ հագուստ,
- ինքնասպանության փորձեր,
- հակասոցիալական կամ իրավախախտ վարքագիծ,
- թմրամիջոցների կամ ալկոհոլի չարաշահում:

Ստորև ներկայացված են ծնողների և խնամակալների վարքագծի այնպիսի առանձնահատկություններ, որ թույլ են տալիս կռահել երեխայի նկատմամբ դաժան վերաբերմունքի մասին:

- Երեխայի վնասվածքների պատճառների մասին տալիս են հակասական, մշուշոտ բացատրություններ և իրավիճակում պարզություն մտցնելու ցանկություն չունեն:

- Բժշկական օգնության դիմում են ուշացումով կամ դիմելու նախաձեռնությունը լինում է կողմնակի անձանց կողմից,

- Վնասվածքների համար մեղադրում են հենց երեխային:

- Վնասվածքի ծանրության նկատմամբ ծնողները ոչ ադեկվատ վերաբերմունք են դրսևորում և հակված են կամ չափազանցնել, կամ մեղմացնել իրավիճակի ծանրությունը:

- Երեխայի ճակատագրով հետաքրքրված չեն, անտարբեր են, քնքշանքը և հուզական աջակցությունը բացակայում է երեխայի հետ շփման մեջ:

- Մտահոգված են սեփական խնդիրներով, որոնք կապ չունեն երեխայի վնասվածքների հետ:

- Պատմություններ են պատմում այն մասին, թե ինչպես էին իրենց պատժում մանուկ ժամանակ:

- Վարքում հոգեկան խանգարումների դրսևորումներ կան կամ դրսևորվում են պաթոլոգիկ բնավորության գծեր՝ ագրեսիվություն, գրգռվածություն, անադեկվատություն և այլն:

3.3.2. Սեռական բռնության զոհի հոգեբանական առանձնահատկությունները

Սեռական բռնությունը երեխային սեռական գործողության կամ հարաբերության մեջ ներգրավելն է: Սեռական բռնության զոհերից շատերն ունենում են անօգնականության և հուսահատության զգացում, որը նրանց հետ է պահում դեպքը հայտնելուց:

Հաճախ երեխան նպաստում է սեռական չարաշահման երևույթի քողարկմանը: Հասկանալի է, որ նա վախեցած է և շփոթված: Մինչ դեռահասություն, նույնիսկ նախադպրոցական տարիքում սեռական բռնության զոհ դարձած շատ երեխաներ գիտակցում են, որ տեղի ունեցածը վատ է կամ անթույլատրելի: Տեղի ունեցածը, բացի վախից, երբեմն նաև հաճույքի զգացում է առաջացնում երեխայի մոտ, և նա շփոթվում է խառնիխուռն տպավորություններից: Որոշ երեխաների ուղեկցում է մեղքի զգացումը: Հաճախ մեղավորը զոհին համոզում է, որ նա նույնչափ պատասխանատու է կատարվածի համար: Սեռական բռնության և չարաշահման ենթարկված որոշ երեխաներ հաղորդում են, որ իրենք ամոթ էին զգում և կարծում էին, թե ընկերներն իրենց տեսնելով՝ կարող էին կոտակել, թե ինչ է պատահել, և խուսափում էին ընկերներից:

Ստորև ներկայացված են երեխայի վարքի, արտաքինի, վնասվածքների և հիվանդությունների այնպիսի առանձնահատկություններ, որոնք թույլ են տալիս կասկածել

երեխայի հանդեպ կատարված սեռական բռնության մասին:

Ֆիզիկական նշաններ

- պատռված կամ արյունոտ ներքնազգեստ,
 - ցավ կամ քոր սեռական օրգանների շրջանում,
 - դժվարություն քայլելիս կամ նստելիս,
 - արյունազեղումներ կամ արյունահոսություն արտաքին սեռական օրգաններից,
 - սեռավարակներ,
 - հղիություն,
 - միզասեռական օրգանների հաճախակի վարակներ,
- գիշերային ակամամիզություն:

Վարքային նշաններ

Կրտսեր դպրոցական տարիք

- ցածր առաջադիմություն,
- ինքնամփոփություն, մեկուսանալու հակում,
- դերային վարքի փոփոխություն (իր վրա ծնողի դերն է վերցնում),
- հասակակիցների հետ հարաբերությունների վատթարացում,
- տարիքին անհամապատասխան սեքսուալ երանգավորված վարքագիծ,
- իրեն առաջարկող, գայթակղող վարքագիծ,
- տարիքին չհամապատասխանող տեղեկացվածություն սեքսուալ ոլորտի մասին,
- մարմինն ամբողջությամբ հագուստով ծածկելու ցանկություն, նույնիսկ, երբ դրա կարիքը չկա:

Ավագ դպրոցականներ, դեռահասներ

- դեպրեսիա,
- փախուստներ տնից,

- ցածր ինքնագնահատական,
- ինքնասպանության սպառնալիքներ կամ փորձեր,
- սեռականացված վարքագիծ,
- թմրամիջոցների կամ ալկոհոլի չարաշահում,
- անբարո վարքագիծ կամ անկանոն սեռական կապեր,
- բողոքներ փորի հատվածի ցավերից:

3.3.3. Հուզական և հոգեբանական բռնության զոհի հոգեբանական առանձնահատկությունները

Հուզական և հոգեբանական բռնությունը ծնողի կամ նրանց փոխարինող անձանց կամ այլ մեծահասակների կողմից հոգեբանական և հուզական բացասական ազդեցությունն է, որը հանգեցնում է երեխայի ֆիզիկական, հոգեկան կամ մտավոր զարգացման պաթոլոգիական դրսևորումների, բնավորության պաթոլոգիական որակների ձևավորման: Այս կարգի բռնությունը ներառում է շարժումների սահմանափակում՝ նվաստացնելու նպատակով, մեղադրանքներ, ահաբեկում, ծաղր, խտրականություն և մերժման կամ վերաբերմունքի ոչ ֆիզիկական այլ ձևեր, որոնք վնաս պատճառելու նպատակ ունեն և վնասում են երեխայի ֆիզիկական, մտավոր, հոգեկան, բարոյական կամ սոցիալական զարգացմանը:

Երեխայի հոգեբանական չարաշահումը կարող է դրսևորվել՝ վերջինիս շարունակաբար նվաստացնելով, ասելով, որ նա անցանկալի ծնունդ է, արժևորված և սիրված չէ, ինչպես նաև նրա տարիքին և զարգացմանը ոչ համապատասխան ակնկալիքներով, որոնք պարտադրվում են նրան: Կարող է դրսևորվել նաև վախի կամ վտանգի զգացում ներշնչելով, շանտաժով, ծնողից բաժանման ահաբեկումներով, ինչպես նաև ուսուցիչների նվաստացումներով ու վիրավորանքներով՝ ուղղված դպրոցահասակ երեխաներին: Հոգեբանական չարաշահումը մեծ ազդեցություն կարող է ունենալ զարգացող երեխայի հոգեկան առողջության, վարքի և

ինքնագնահատականի վրա: Այն հատկապես վտանգավոր է վաղ մանկության տարիքում: Չարաշահման այս տեսակը նույնքան վնասակար է, որքան մյուսները:

Ստորև ներկայացված են երեխաների հոգեկան և ֆիզիկական վիճակի այնպիսի առանձնահատկություններ, որոնք հոգեբանական կամ հուզական բռնության կասկած են առաջացնում:

Ֆիզիկական նշաններ

- Խոսքի խանգարումներ,
- ուշացած ֆիզիկական զարգացում,
- առողջական վիճակի վատթարացում,
- մտավոր զարգացման հապաղում,
- գիշերային ակամամիզություն,
- նյարդային տիկեր,
- դեմքի տխուր արտահայտություն,
- տարբեր մարմնական հիվանդություններ՝ ճարպակալում, մարմնի զանգվածի կտրուկ կորուստ, ստամոքսի խոց, մաշկային հիվանդություններ,
- ակերգիկ պաթոլոգիաներ և այլն:

Վարքային նշաններ

- Քնի խանգարումներ,
- երկար պահպանվող ընկճված վիճակ,
- ագրեսիվություն,
- մեկուսանալու ցանկություն,
- չափից մեծ զիջողականություն և խոնարհ, բոլորի սպասելիքներն արդարացնող վարքագիծ,
- ինքնասպանության սպառնալիք կամ փորձեր,
- հասակակիցների և այլ մարդկանց հետ հարաբերություններ ստեղծելու անկարողություն,
- ցածր առաջադիմություն, ցածր ինքնագնահատական:

Ստորև ներկայացված են ծնողների կամ խնամակալների վարքագծի այնպիսի առանձնահատկություններ, որոնք թույլ են տալիս կասկածել երեխայի հանդեպ կիրառված հոգեբանական բռնության մասին.

- սփոփանքի կարիք ունեցող երեխային սփոփելու և խաղաղեցնելու ցանկության բացակայություն,
- վիրավորանք, կոպիտ արտահայտություններ, մեղադրանքներ, հրապարակավ երեխայի ստորացում,
- անդադար գերքննադատական վերաբերմունք երեխայի նկատմամբ,
- երեխայի բացասական բնութագրում,
- ատելի կամ տհաճ բարեկամի հետ երեխայի նույնացում,
- սեփական անհաջողությունների համար երեխայի վրա պատասխանատվության բարդում,
- երեխայի նկատմամբ ատելության կամ նրան չսիրելու բաց արտահայտում:

3.3.4. Բարոյական բռնություն կամ անտեսման գոհի հոգեբանական առանձնահատկությունները

Բարոյական բռնությունը կամ երեխայի առաջնային կարիքների անտեսումը ծնողի կամ նրան փոխարինող անձանց կողմից երեխայի տարրական կարիքների անտեսումն է և հոգատարության ծայրահեղ բացակայությունը, ինչպես նաև մշտական կամ ժամանակ առ ժամանակ երեխային տարբեր վտանգներից զերծ չպահելու, նրան չպաշտպանելու վերաբերմունքը: Անտեսումը կարող է կապված լինել առողջության, կրթության, հուզական զարգացման, սնուցման, կացարանի, ապահով կենսապայմանների հետ: Բարոյական բռնության հետևանք է մանկավարժական բարձիթողությունը, որի հետևանքով երեխաները կարող են զուրկ մնալ կրթությունից, թափառաշրջիկ դառնալ, մուրացկանություն անել:

Բոնության այս տեսակը շատ յուրահատուկ է և ունի իր ուրույն հետևանքներն անձի ձևավորման վրա: Այս տեսակի բոնության ենթարկված երեխաները փոխում են իրենց աշխարհընկալումը: Նրանց կյանքի ընթացքում չեն ձևավորվում առողջ զարգացման համար անհրաժեշտ հուզական կապերն ու կապվածությունը:

Բոնության այս տեսակը չպետք է շփոթել հուզական բոնության հետ: Հուզական և հոգեբանական բոնության պարագայում հուզական կապը կարող է պահպանված լինել, և դրա շնորհիվ իրականացվեն երեխայի նկատմամբ չարաշահումն ու բոնությունը, նվաստացումը: Այս բոնության տեսակը կիրառվում է կապվածության իսպառ բացակայության և անտեսման միջոցով: Երեխան կարծես գոյություն չունի ծնողի կամ այլ մեծահասակի համար:

Ստորև ներկայացված են արտաքին տեսքի, կլինիկական ախտանշաններ, որոշակի հոգեբանական վիճակներ կամ վարքի առանձնահատկություններ, որոնք կասկած են առաջացնում, որ երեխան ենթարկվում է բարոյական բոնության:

Ֆիզիկական նշաններ

- Անընդհատ հոգնածություն,
- քնկոտություն, քնկոտ տեսք,
- ուռած կոպեր,
- սանիտարահիգիենիկ բարձիթողություն,
- տարիքին չհամապատասխանող մարմնի զանգված, որը լրացվում է բավարար սննդի և խնամքի արդյունքում՝ օրինակ, հիվանդանոցում սնվելիս, դպրոցում, երբ որևէ հյուրասիրություն է լինում և այլն,
- աճի կամ ընդհանուր ֆիզիկական զարգացման հապաղում,
- խոսքային կամ շարժունակության զարգացման հապաղում, որը վերանում է երեխայի նկատմամբ բավարար ուշադրության և խնամքի պարագայում,
- ջրազրկում,
- հաճախակի քրոնիկական ինֆեկցիոն հիվանդություններով

հիվանդանալու հակում,

- հաճախակի հոսպիտալացում շտապօգնության բաժանմունքներում,

- անփութության հետևանքով առաջացած կրկնակի վնասվածքներ կամ թունավորումներ:

Հոգեկան և վարքային նշաններ

- անընդհատ սովի կամ ծարավի զգացում,
- սննդի գողություն,
- ամեն գնով իր նկատմամբ մեծերի ուշադրությունը գրավելու ձգտում, նույնիսկ ինքն իրեն վնասելու միջոցով,

- սիրո և քնքշանքի պահանջ,
- ցածր, ճնշված տրամադրություն,
- ապատիա, պասիվություն,
- հակասոցիալական կամ իրավախախտ վարքագիծ՝ ընդհուպ մինչև վանդալիզմ,

- մարդկանց հետ շփվելու կամ ընկերություն անելու անկարողություն,

- ոչ ընտրողական ընկերասիրություն,
- ռեգրեսիվ վարքագիծ,
- ուսման դժվարություններ, ցածր առաջադիմություն, գիտելիքների անբավարարություն,
- ցածր ինքնագնահատական:

3.3.5. Բռնության հետևանքները

Ցանկացած տիպի բռնություն լուրջ հոգեբանական տրավմա է երեխայի համար, որի հետևանքով նրանք ունենում են հետևյալ ապրումները:

- Պատասխանատվության զգացում բռնության համար Երեխան կարծում է, թե ինքը կարող էր խուսափել բռնությունից, եթե իրեն լավ պահեր:

- Մեղքի զգացում

Մշտապես բռնության ենթարկվելու արդյունքում երեխան հավատում է, որ ինքն արժանի է դրան:

- **Մշտապես դուրագրգիռ վիճակ**

Անգամ հանգիստ պայմաններում երեխայից կարելի է սպասել ագրեսիվ արձագանք:

- **Կորստի և փստսանքի զգացում**

Այս երեխաներն ունենում են կորցրած երջանկության, տխուր մանկության, լավ ծնողներ չունենալու, կորցրած հարաբերությունների համար փստսանքի փստսանքի զգացում:

- **Լքված լինելու վախ**

Ծնողներից մեկից հեռու ապրող երեխան բռնության ակտի արդյունքում կարող է խորը վախ ունենալ, որ երկրորդ ծնողը ևս կարող է լքել իրեն կամ մահանալ: Այդ պատճառով շատ հաճախ երեխան հրաժարվում է անգամ կարճ ժամանակով երկրորդ ծնողից բաժանվելուց:

- **Չափազանց շատ ուշադրության պահանջ**

Բռնության ենթարկված երեխան կարող է չափազանց շատ ուշադրության պահանջը երբեմն բավարարել նույնիսկ բացասական վարքագիծ դրսևորելով, որի արդյունքում կարող է նորից արժանանալ բռնության:

- **Վախ մարմնական վնասվածքներից**

Բռնության զոհ դարձած երեխաների զգալի մասը վախենում է, որ բռնություն գործադրող ծնողը կհրաժարվի իրենից կամ կվնասի իրեն, կամ բարկությունը նորից կպարպի իր վրա:

- **Ամոթ**

Բռնության զոհ դարձած ավելի մեծ տարիքի երեխաներն ամոթ են զգում իրենց հանդեպ կիրառված բռնության հետ կապված: Նրանց ամոթալի է թվում զոհի կարգավիճակը:

- **Անհանգստություն ապագայի համար**

Բռնության ենթարկված երեխան կորցնում է հավատը կյանքի նկատմամբ, այլևս չի վստահում մարդկանց, նրա ամենօրյա անհանգստությունն ու տագնապը նրան ներշնչում են, որ

ապագան ևս լի կլինի բռնություններով:

- **Վախեր**

Այն երեխաները, ում ընտանիքներում կա բռնություն, օրինաչափորեն ունենում են վախեր: Այդ վախերը կարող են ամենատարբեր ձևերով արտահայտվել՝ զգուշավոր և ինքնամփոփ դառնալուց մինչև նույնատիպ բռնի վարքի պաշտպանական դրսևորումները:

3.3.6. Բռնության կիրառման ռիսկի գործոններն ընտանիքում

Անկայուն հարաբերություններն այլ սթրեսորների հետ կարող են նպաստել բռնության ի հայտ գալուն: Երեխայի նկատմամբ բռնություն հանդիպում է հասարակության բոլոր սոցիալական շերտերում, քանի որ յուրաքանչյուր ընտանիք այս կամ այն չափով ենթարկվում է անկայուն տնտեսական համակարգի ազդեցությանը: Սակայն աղքատ պայմաններում ապրող ընտանիքներում դա տեղի է ունենում երկու անգամ ավելի հաճախ, քան բարեկեցիկ ընտանիքներում: ստորև ներկայացված են մի շարք գործոններ, որոնք ավելացնում են ընտանիքում բռնության հավանականությունը:

- **Սոցիալ-տնտեսական գործոնով պայմանավորված ռիսկեր**

Ցածր եկամուտները և մշտապես գումարի անբավարարությունն առաջացնում են լարվածություն, որը կապված է ընտանիքի անդամների հիմնական պահանջների բավարարված չլինելու հետ: Գործազրկությունը կամ ժամանակավոր աշխատանքը, ինչպես նաև ցածր աշխատանքային կարգավիճակը, հատկապես հայրերի պարագայում, առաջացնում է խորը անբավարարվածության զգացում կյանքից:

- **Երիտասարդ ծնողներ**

Եթե առաջին երեխայի ծնունդը տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ ծնողները դեռ հասուն չեն, կրթության ցածր

մակարդակ ունեն և մասնագիտական պատրաստվածություն չունեն, ավելանում են ընտանիքի սոցիալ-տնտեսական ռիսկերը, հետևաբար նաև բռնության հավանականությունը:

- **Ոչ լիարժեք ընտանիք**

Միայն մի ծնողի առկայությունը միանգամայն վատացնում է ֆինանսական դրությունը: Ոչ լիարժեք ընտանիքի եկամուտը երկու անգամ ավելի քիչ է, քան լիարժեք ընտանիքինը:

- **Պատկանելիություն որևէ փոքրամասնության**

Կրոնական փոքրամասնության պատկանելը, մարդկանց նեղ շրջանում ապրելը՝ գյուղում, փոքրիկ քաղաքում՝ գործազրկության և կրթության ցածր մակարդակին զուգահեռ, բերում են սոցիալական մեկուսացվածության:

- **Վատ բնակակարանային պայմաններ**

Անբարենպաստ պայմաններով գերբնակեցված տարածքները հանգեցնում են լրացուցիչ լարվածության, որը կարող է բռնություն հրահրել:

- **Քրոնիկ սթրեսային իրավիճակներ**

Սրանք ծնողի մոտ առաջացնում են հուսահատության և անօգնականության զգացում՝ ազդելով ընտանիքի հոգեբանական մթնոլորտի վրա: Քանի որ երեխան կախված է ծնողից, նրա համար քավության նոխազ դառնալու ռիսկը մեծանում է:

- **Միջսերնդային փոխանցում**

Մանկության ժամանակ բռնության ենթարկված մարդիկ հետագայում իրենց երեխաների հետ շփման ժամանակ ևս հակված են բռնություն կիրառելու: Նման ծնողները յուրացրել են վարքի այս մոդելը: Նրանց համար ագրեսիվ վարքը սովորական միջոց է առօրյա սոցիալական կոնֆլիկտների լուծման համար: Նման ծնողներն ունենում են ցածր ինքնազնահատական, սոցիալական մեկուսացվածություն և դժվարություն՝ իրենց երեխաների հետ շփում հաստատելու հարցում:

Ավելի հաճախ բռնության զոհ են դառնում

- անցանկալի, չսիրված, ատելի հարազատին նմանություն ունեցող երեխաները,
- ֆիզիկական կամ մտավոր թերություններ ունեցող երեխաները,
- անհաս կամ մարմնի թերի քաշ, բնածին արատ ունեցող երեխաները,
- վարքի խանգարումներ ունեցող՝ հիպերակտիվ, «դժվար երեխաները»,
- օժտված կամ տաղանդավոր երեխաները:

3.4. Վկա, տուժող (զոհ) և մեղադրյալ անչափահասների հետ հարցաքննությունների տեսակների կիրառելիությունը և հոգեբանական առանձնահատկությունները

Սույն բաժնում ներկայացվում է Անգլիայում, Ուելսում և ԱՄՆ-ում իրականացված տարբեր ուսումնասիրությունների արդյունքում ձևավորված երկու տարբեր, բայց իրար փոխլրացնող մեթոդներ, որոնք կարող են համալրել անչափահասների գործերով մասնագիտացված քննիչների հմտություններն ու բարձրացնել անչափահասների հետ վարվող հարցաքննությունների արդյունավետությունը:

Այս բաժնի 3.4.1 մասում նախ ներկայացվում է 1990-ականների սկզբում (1992թ.) զարգացում ապրող հարցաքննության տարատեսակներից մեկը՝ «կոզնիտիվ հարցաքննությունը», որի յուրահատկությունը հարցաքննվողների (այդ թվում՝ անչափահասների) մոտ իմացական գործընթացի զրգոման միջոցով (մտածողություն, երևակայություն, հիշողություն, ընկալում և հույզեր) տեղեկատվության հավաքագրումն է:

Հարցաքննության երկրորդ կիրառական մեթոդը Ջ. Յելլի կողմից առաջ քաշված «աստիճանական» կամ «փուլային» մոտեցումն է:

3.4.1. Անչափահասների հարցաքննության հոգեբանական կողմի ընդհանուր ուղենիշներ¹⁴

Ինչպես արդարացիորեն նշում են տարբեր հեղինակներ, հաճախ իրավապահ մարմինների աշխատակիցների մոտ առկա է թյուր կարծիք, որ երեխաների մասնակցությամբ կատարված հանցագործությունները լրջությամբ, դժվարությամբ կամ բարդությամբ որոշակի առումով «զիջում են» չափահասների մասնակցությամբ կատարված հանցագործություններին: Իրականությունն այլ է, և օրենքի հետ առնչվող երեխաների դեպքում քննության գործընթացն ավելի բարդ է: Եթե քննիչը չունի անհրաժեշտ հմտություններ և փորձ, ապա նա ավելի շատ կվնասի երեխային, քան դրական արդյունք կստանա՝ առաջացնելով չնախատեսված հետևանքների վտանգ, ինչպիսիք են տուժողի դեպքում՝ երկրորդային զոհացումը կամ կասկածյալի/մեղադրյալի դեպքում՝ կարևոր ապացույցներ կորցնելը¹⁵:

Սովորաբար, հարցաքննության ընթացքում, դեռահասները չեն կարողանում շատ խորամանկություն անել և հաճախ, առանց երկար վարանելու, ներկայացնում են կատարվածը: Մակայն, կատարված իրողությունները կարող են ներկայացվել ըստ նրանց՝ այդ պահին ունեցած ապրումների, պատերազմումների և հույզերի: Օրինակ՝ մարմնական վնասվածքներ ստացած անչափահասը, թեև ներկայացնում է հանցանքի կատարման վայրը, իրեն հարվածելու փաստը, մոտավոր ժամանակահատվածը և այլն, սակայն, ստացած հարվածի

¹⁴ Սույն վերնագրում ընդհանուր գծերով ներկայացվում են անչափահասների հետ հարցաքննության հոգեբանական գործոններն ու ուշադրության արժանի հարցերը: Առավել նեղ ուղղվածությամբ հարցերը՝ հաջորդ վերնագրերում:

¹⁵ Դ. Թումասյան, Քր. Գրավենսոն, Օրենքի հետ առնչվող երեխաների նկատմամբ վերաբերմունքի ընդհանուր կանոններն ու առանձնահատկությունները, Երևան, 2016, էջ 33

ուժգնությունից կարող է չափազանցված ֆիզիկական տվյալներ ներկայացնել իրեն հարվածողի վերաբերյալ: Այս իմաստով, անչափահասները, հաճախ կարող են նվազեցնել կամ էլ չափազանցնել իրենց կողմից կամ իրենց հետ կատարվածը:

Չնայած հարցաքննության էությունը հանգեցնում է կատարվածի մասին մեղադրյալից կամ այլ անձանցից տեղեկություն ստանալուն, այնուամենայնիվ հարցաքննությունն իրենից ներկայացնում է մարդու վրա կոնկրետ հոգեբանական ներագրում (ներագրման նպատակը, ուղղությունը, ձևերը, իհարկե, կարող են, կոնկրետ գործերի շրջանակներում, տարբեր լինել):

Ելնելով վերոգրյալից, ինչպես նաև կարևորելով դեռահասների վերաբերյալ մինչ այժմ ներկայացված տեղեկությունները, իհարկե, նաև գործի արդյունավետ քննությունը՝ առաջարկում ենք անչափահասների հարցաքննության ընթացքում հաշվի առնել որոշ կանոնուններ և ուղենիշներ: Այսպես.

1. Հարցաքննությունը պետք է ուղղված լինի անչափահասների հետ հոգեբանական կոնտակտի ձևավորմանը: Իհարկե, ցանկացած հարցաքննություն ուղղված է, առաջին հերթին, ճշգրիտ տեղեկությունների և փաստերի հավաքագրմանը: Սակայն, անչափահասների դեպքում, կոնտակտի հաստատումն ու ողջ հարցաքննության ընթացքում պահպանումը լավագույն միջոցն է վերը բերված նպատակին հասնելու համար:

2. Հարցաքննությունը պետք է ուղղված լինի անչափահասի մոտ շփման, հաղորդակցման հետաքրքրության ձևավորմանը: Այս կանոնը, նախորդի նախապայմաններից ու, միևնույն ժամանակ, վերջինիս դրսևորումներից մեկն է: Որպես կանոն, հարցաքննություն երևույթն ու գործընթացը, դժվար է հետաքրքիր և հաճելի անվանել: Հարց-պատասխան ձևաչափում տեղեկությունների տրամադրումը, տեղեկություններ հաղորդելը, որպես կանոն տեղեկություն տրամադրողի մոտ առաջացնում են

հոգեֆիզիոլոգիական լարվածություն, հույզերի կառավարման դժվարություններ, ուղեղի գեր լարում և այլն: Անչափահասների դեպքում, այս գործընթացն առավել, քան ճնշող ու սթրեսածին է: Նման բացասական հույզերի նվազեցման լավագույն կանոն-ուղեցույցը նրանց մոտ քննիչի հետ (որպես, ուղղակի, հետաքրքիր մարդու և զրուցակցի) հաղորդակացման, շփման, որևէ հետաքրքիր տեղեկատվության փոխանակման հետաքրքրություն առաջացնելն է:

3. Հարցաքննության ընթացքում անհրաժեշտ է դրսևորել պատշաճ վերաբերմունք անչափահասի նկատմամբ: Սույն կանոնի իմաստով, պատշաճ վերաբերմունքը առաջին հերթին պիտի ենթադրի տարիքային հոգեբանական առանձնահատկությունների հաշվի առնելու գերակայությունը տվյալ պահին փաստերի հավաքագրմանը: Առնվազն, տարիքային հոգեբանական յուրահատկությունների հաշվի առնելը դիտարկել քննության արդյունավետության նախապայման:

4. Հարցաքննության ընթացքում անչափահասի նկատմամբ չպետք է գործածվեն հոգեբանական ճնշման մեթոդներ: Ինչպես նշվեց, հարցաքննությունն, ինքնին, ճնշող է, նույնիսկ չափահասների պարագայում: Սույն կողմնորոշիչ կանոնի ենթատեքստում «հոգեբանական ճնշումը» պետք է դիտարկել, առնվազն, տեղեկատվություն ստանալու նպատակով, անչափահասի ապրումների նկատմամբ անտարբերությունից մինչև տեղեկատվություն «կորզելու» նպատակով արհեստածին կամ իրական վախի, տագնապի ներշնչումն ու որևէ սպառնալիքը:

5. Հնարավորության դեպքում, գերծ մնալ ծայրահեղ հուզական գրգռված վիճակում գտնվող անչափահասի հետ հարցաքննություն անցկացնելուց:

Մարդն իրեն միշտ ոչ ադեկվատ է դրսևորում, երբ չի կողմնորոշվում սոցիալական իրականության մեջ, անչափահասն՝ առավել ևս: Այդպիսով անչափահասի

հարցաքննության հաջորդ սկզբունք-կողմնորոշիչը պետք է լինի վստահությունը, որ անչափահասն ամբողջությամբ է հասկանում իրեն տրված հարցերը, դրանց էությունը: Շատ հաճախ, անչափահասն իրեն կարող է վերագրել հանցանքներ, որոնք նա իրականում չի կատարել: Նա չի հասկանում, որ իր յուրաքանչյուր բառը դատարանում կարող է օգտագործվել իր իսկ դեմ: Նա հաճախ «հերոսի» դեր է խաղում: Երբեմն «հերոսանում է» նաև տուժողը՝ փորձելով մեծ կամ ավելի հմուտ երևալ:

Այսպիսով, անչափահասների հարցաքննության ժամանակ քննիչը և հոգեբանը պետք է անընդհատ հիշեցնեն նրան այն մասին, որ իր ցուցմունքները կարևոր են և մեծ դեր կարող են ունենալ հետազայում:

Անչափահասին պետք է հնարավորինս լավ հստակ բացատրել իր ցուցմունքների կարևորությունը և լրջությունը: Օրինաչափ է, որ հարցաքննության գործընթացն իրենից ներկայացնում է սթրեսային և լարված իրավիճակ, հատկապես անչափահասների համար: Այս է պատճառը, որ հարցաքննությունների ընթացքում շատ հաճախ կարելի է տեսնել, թե ինչպես է անչափահասը նյարդայնանում, հուզվում: Նա կարող է բղավել, լաց լինել, հուզվել, անհամարժեք վարք ցուցաբերել: Անչափահասի հարցաքննության ժամանակ շատ կարևոր է խուսափել դիրեկտիվ (պահանջող, ղեկավարող) տոնից: Դեռահասին անհրաժեշտ է վերաբերվել որպես անհատականության, որն ունի սեփական ճակատագրի ազատ ընտրության իրավունք:

Անչափահասի մասնակցությամբ հարցաքննության արդյունավետ վարման համար խիստ կարևոր է քննիչի հետ առաջին հանդիպումը: Դա դեռահասի հանդիպումն է (հաճախ առաջին) «օրենքի հետ», և այդ հանդիպումն ընդմիշտ կարող է դաջվել իր հիշողության մեջ: Ընդհանրապես, հարցաքննության սկզբի և ավարտի վերաբերյալ տարբեր մոտեցումները հանգեցնում են գործընթացի հետևյալ երեք փուլերին. 1) մուտք

կամ սկիզբ, որին հաճախ անվանում են տաքացման փուլ 2) տեղեկությունների ստացման և հավաքագրման փուլ և 3) ավարտ: Ցանկալի է, որ անչափահասի հարցաքննության «մուտքը» ներառի կասկածյալի կյանքի և դաստիարակության պայմանների մասին ընդհանուր տեղեկություններ (ընդհանուր և նեղ հետաքրքրություններ, նախասիրություններ, հոբբի, բակում ժամանակ անցկացնելու տևողություն, դպրոց հաճախելու առանձնահատկություններ և հաճախելիություն և այլն): Մա նախ ապահովում է հանցանքի մոտիվացիայի վերաբերյալ նոր տեղեկությունների հավաքագրումը, երկրորդ՝ անչափահասն իր հանդեպ ուշադրություն է զգում և նրա մոտ ձևավորվում է քննիչի հետ համագործակցելու ցանկություն:

Առանձնահատուկ ուշադրություն պետք է ցուցաբերել անչափահաս կասկածյալի ընտանեկան հարաբերություններին, քանի որ հենց ընտանիքն է համարվում իրականության այն մոդելը, որը յուրացվում է երեխայի կողմից և տեղափոխվում է արտաքին միջավայր: Մանկությունից յուրացված ընտանեկան արժեքները հաճախ դառնում են դեռահասի վարքի մեջ ասոցիալ դիրքորոշումների ձևավորման պատճառներից մեկը:

Ոչ պակաս կարևոր են համարվում կասկածյալի առողջության մասին տեղեկությունները: Եթե անչափահասի մոտ արտահայտված լինի հոգեկան խանգարում, ապա այդ դեպքում անհրաժեշտ է հիշել, որ հարցաքննությունը նրա համար դառնում է ծայրահեղ ծանր ապրում: Հաշվի առնելով հուզական անկայունությունը դեռահասի վարքի մեջ՝ շատ կարևոր է միանգամից չգրանցել անչափահասի ցուցմունքները, քանի որ այդ ցուցմունքները հաճախ կտրուկ կարող են փոփոխվել՝ կախված նրա հոգեկան վիճակից:

Ոչ պակաս կարևոր փուլ է հարցաքննության վարտը: Փորձը ցույց է տալիս, որ հարցաքննություն իրականացնողը, հաճախ ոգևորված լինելով անհրաժեշտ տեղեկությունների ստացման հաջողությամբ, անուշադրության է մատնում հարցաքննությունն արդյունավետ ավարտելու փուլին: Տեղեկությունների

տրամադրումը (անկախ դատավարության կարգավիճակից, իսկ վկաների ու մեղադրյալների դեպքում՝ առավել ևս) տեղեկատվություն հաղորդողի մոտ առաջացնում է «մերկանալու», անպաշտպանության, խոցելիության զգացում: Անչափահասների պարագայում, խիստ կարևոր է ոգևորել, որ նրա կողմից տրամադրված տեղեկությունները չափազանց կարևոր են (անգամ, եթե դա այդպես չէ), որ նա և իր կողմից տրամադրված տեղեկությունները օգնող ու արդյունավետ էին:

Հարցաքննության վերջում խորհուրդ է տրվում հնարավորություն ընձեռել անչափահասին կիսատ մնացած միտքն ավարտին հացնել, իսկ վերջում հարց ուղղել, թե արդյոք կցանկանար խոսել մի բանի մասին, որ դեռ անդրադարձ չի եղել: Անչափահասների պարագայում, խիստ խրախուսվում է հարցաքննությունն ավարտել շնորհակալությամբ:

3.4.2. Անչափահասների հետ կոգնիտիվ (խնայական) հարցաքննության հոգեբանական առանձնահատկությունները¹⁶

Այս բաժնում կներկայացվի ամերիկյան մասնագետների կողմից մշակված և եվրոպական երկրներում փորձարկված կոգնիտիվ հարցաքննության առանձնահատկությունները:

Հարցաքննությունների բարելավման անհրաժեշտությունը նախորդ դարավերջին (90-ականների վերջում) ծանրակշիռ հետազոտությունների առիթ հանդիսացավ ԱՄՆ-ում: Միջազգային ճանաչում ունեցող հայտնի գիտնականներ Ռ. Ֆիշերն ու Է. Գեյսելմանը ձեռնամուխ եղան ոչ հիպնոսացնող գործընթացի զարգացմանը, որի ուսուցանումը հետագայում

¹⁶ Սույն վերնագրի տակ ներկայացված նյութում օգտագործվել են տեղեկություններ «Դատախազության դպրոց» ՊՈԱԿ-ի կողմից պատրաստված «Ճանաչողական (կոգնիտիվ) հարցաքննության սցենար» ուսումնական ֆիլմից: ՀՀ դատախազության դպրոցի ուսումնական ֆիլմի համար/ Հեղինակների խումբ՝ Սարգսյան Գ., Թումանյան Ք., Թումասյան Դ., Գասպարյան Ա. և այլք, Երևան, 2013:

իրականացվել է ԱՄՆ արդարադատության ազգային ինստիտուտում: Հետազոտության արդյունքում հարցաքննության արդյունավետ վարման նպատակով առաջադրված մեթոդիկայի հիմքում ընկած էր հիշողության վերաբերյալ լայնորեն ընդունված երկու գիտական սկզբունք:

Սկզբունք առաջին

Հիշողությունը բաղկացած է մի քանի տարրերից: Որքան վերհիշմանն ուղղված օգնության տարրերը համապատասխանում են իրավիճակի մտապահված տարրերին, այնքան հավանական է, որ վերոնշյալ աջակցությունն ավելի արդյունավետ կլինի:

Սկզբունք երկրորդ

Հիշողությունն ունի տեղեկությունների ընկալման մի քանի ուղիներ: Մի ուղով չընդունվող տեղեկությունների վերհիշումը կարող է իրականացվել մեկ այլ ուղով:

Այս սկզբունքներից ելնելով՝ կոգնիտիվ հարցաքննությունը զարգացել է որպես վկայի հիշողության (մտապահումների) վերարտադրման դյուրացման մեթոդ:

«Կոգնիտիվ» տերմինը ժամանակակից հոգեբանության մեջ դիտարկվում է երկու հիմնական իմաստով. 1) ճանաչում, ճանաչման գործընթաց, որն առաջացել է *cognitio* լատիներեն բառից և 2) մտածողություն, դատողություն: Այս ուղղությունը լայնորեն կիրառվում է հոգեբանական խորհրդատվության և հոգեթերապևտիկ գործընթացների մեջ: Կոգնիտիվ հոգեթերապիան հուզական և վարքային խանգարումների պատճառը տեսնում է իռացիոնալ, ոչ ադապտիվ մտքերի,

դիրքորոշումների և համոզմունքների մեջ: Կոգնիտիվիստները¹⁷ հենց մարդու կոգնիտիվ (իմացական) ոլորտում են փնտրում շատ խնդիրների առաջացման պատճառները, օրինակ՝ դեպրեսիա, տագնապներ, տարբեր վախեր, հոգեւտմադիկ, սնման խանգարումներ, անձնային խանգարումներ:¹⁸

Կոգնիտիվ հարցաքննության դեպքում շեշտը դրվում է այնպիսի հոգեկան գործընթացների վրա, ինչպիսիք են ընկալումը, մտապահումը, պահպանումը և վերարտադրումը: Այսօր արդեն, նշվածներին ավելացել է նաև հույզերը, ապրումները: Հարցաքննվողի արդյունավետ վերարտադրությանը կարելի է հասնել հարցաքննվողի մոտ տեսարանի և իրադարձության վերականգնման միջոցով: Ըստ Ռ. Ֆիշերի ու Է. Գեյսելմանի, դրան կարելի է հասնել հետևյալ եղանակներով՝

- նպաստելով, որպեսզի վկան վերականգնի նախկին իրադարձություններն ու շրջապատող միջավայրը՝ իր զգացողությունների և արձագանքների հետ միասին,

- հրահանգելով վկային պատմել ամենը՝ որևէ բան չխմբագրելով և չփոփոխելով, նույնիսկ այն տեղեկատվությունը, որ նրա կարծիքով էական կամ կարևոր չէ,

- թույլ տալով վկային հաղորդել իրադարձությունների բովանդակությունը անկանոն հերթականությամբ՝ սկզբից, վերջից կամ մեջտեղից,

¹⁷ Կոգնիտիվ հոգեբանության հիմնադիրն Ա. Բեկն է: Մարդկանց մտքերի, հույզերի ու վարքի միջև պատճառահետևանքային կապը նրա մոտեցման կենտրոնական գաղափարներից է: Կոգնիտիվ հոգեթերապիան իր առջև նպատակ չի դնում փոխել մարդու անձը, այլ աշխատում է կոնկրետ խնդիրների հետ: Հիմնական նպատակն է՝ օգնել մարդուն փոփոխել կամ ազատվել իռացիոնալ, ոչ ադապտիվ մտքերից, որոնք կարող են ձևավորվել վաղ անցյալում և շարունակել իրենց ազդեցությունը ողջ կյանքի ընթացքում: Իռացիոնալ մտքերը կարող են կապված լինել սեփական անձի ընկալման հետ, ներկայի ապրումների կամ ապագայի ընկալման հետ:

¹⁸ «American Psychological Association (2013). Glossary of psychological terms»

• առաջարկելով վկային մտաբերել իրադարձությունները հանցագործության կատարման պահին եղած հնարավոր տարբեր մտավախությունների տեսանկյունից:¹⁹

1993 թվականին Անգլիայում Քննչական հարցաքննության վերապատրաստման ազգային բաժինն ուսումնասիրեց և զարգացրեց հարցաքննության մի համակարգ, որը հայտնի է PEACE²⁰ (ՊՆՀԵԳ) հապավմամբ: PEACE (ՊՆՀԵԳ) հապավմումը նշանակում է՝

- Պլանավորում և նախապատրաստում
- Ներգրավում և ներկայացում (բացատրություն)
- Հաշվի առնում
- Եզրափակում
- Գնահատում:

Կոգնիտիվ հարցաքննության բովանդակությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է վերլուծել և ընկալել հարցաքննության չփորձարկված մեթոդի էությունը, խնդիրները և խոցելի մասերը:

Անդրադառնալով հարցաքննության չփորձարկված մեթոդի դեպքում քայլերի ընդհանուր նկարագրությանը.

- Հարցաքննողը համառոտ կերպով ներկայացնում է իրեն:
- Կիրառվելիք մեթոդը կախված է այս ոճի ուղեցույցներից:
- Սովորաբար տրվում են մի շարք ուղիղ հարցեր, որոնց նպատակն է երևան հանել տեղի ունեցածը և կասկածյալի որոշ ֆիզիկական տվյալներ: Այս հարցերը հիմնականում շատ հակիրճ են, իսկ պատասխաններն՝ առավել կարճ: Օրինակ,

¹⁹ Fisher, R. P., & Geiselman, R. E. (1992). Memory enhancing techniques for investigative interviewing: The cognitive interview. Springfield, IL: Charles C. Thomas., <http://faculty.washington.edu/sjross2/documents/FisherRoss&10-interviewing%20witnesses%20and%20victims.pdf>

²⁰ PEACE (Prepare and Plan; Engage and Explain; Account, Clarify and Challenge; Closure; Evaluation) <https://i-sight.com/resources/investigative-interviewing-techniques-the-peace-model/>

հարց՝ «Նա բարձրահասակ էր, կարճահասակ, գեղ, թե՛ նիհար», որի պատասխանն է. «Նիհար»:

- Հարցաքննողը խոսքն ավարտում է նմանատիպ նախադասությամբ. «Կա՞րողոք դեպքի վերաբերյալ որևէ այլ բան, որը կարող էք հիշել», որին, կարճատև դադարից հետո, հաջորդում է «Շնորհակալություն»-ը:

Ստորև ներկայացված են խնդիրների երեք հիմնական շրջանակներ, որոնք անհրաժեշտ է հաշվի առնել կոգնիտիվ հարցաքննություն իրականացնելիս:

1. Վկաների կողմից նկարագրության (խոսքի) ընդհատումը

Ի սկզբանե հարցաքննողը խնդրում է վկային պատմել այն ամենը, ինչ նա հիշում է իրադարձության կամ իրադարձությունների մասին: Բաց նկարագրության այս խնդրանքը պետք է ստանա ազատ և չընդհատվող պատասխան: Երբ հարցաքննողը հաճախակի ընդհատում է վկային, առավել ևս անչափահաս վկային, և թույլ չի տալիս նրան ավարտել իր պատմությունը՝ մեծանում է արժեքավոր տեղեկություններ բաց թողնելու ռիսկը:

Վկային հաճախակի ընդհատելը կարող է նրա մոտ նվազեցնել համագործակցելու մոտիվացիան: Վկան որոշակի ջանքեր է գործադրում տեղի ունեցածը վերարտադրելու և սահուն շարադրելու ուղղությամբ, և հաճախակի ընդհատումների պարագայում կարող է նյութի վերարտադրման մեջ մտքում խմբագրումներ կատարել՝ մտածելով որ տվյալ դետալն այնքան էլ կարևոր չէ: Մեկ այլ դեպքում վկան կարող է մտածել, որ ինքը չի ներկայացնում այն, ինչ իրենից սպասում են, որ իր ունեցած տեղեկություններն էական չեն, ուստի փորձի պատմության որոշ հատվածներ դարձնել ավելի կարևոր ու որոշակիորեն չափազանցնի դրանք: Երրորդ դեպքում, նա կարող է հոգեբանական տեսանկյունից ուղղակիորեն «փակվել», որի արդյունքում հաղորդի շատ աղքատիկ տեղեկություններ՝ փորձելով հնարավորինս արագ

ավարտել հարցաքննությունը:

Ցանկացած պարագայում պետք է հիշել, որ, տեղեկություն տրամադրելիս որպես կանոն, հարցաքննվողի հետ հանդիպում են հետևյալ դեպքերը.

1. Հարցաքննվող անձն ունի անհրաժեշտ տեղեկությունները, սակայն թաքցնում է դրանք:

2. Հարցաքննվող անձն ունի անհրաժեշտ տեղեկությունները, սակայն դիտավորյալ աղճատում է դրանք:

3. Հարցաքննվողը բարեխղճորեն ներկայացնում է որոշակի տվյալներ, որոնք չեն համապատասխանում իրականությանը՝ պայմանավորված սուբյեկտի երևակայության և նրա հիշողության մեջ նյութի անհատական վերակառուցմամբ:

4. Հարցաքննվողը չունի անհրաժեշտ տեղեկություններ:

Հոգեբանական ուսումնասիրության առումով, կոգնիտիվ գործընթացների վրա շեշտադրումը պետք է դիտարկել ու կարևորել հենց 3-րդ կետում նշված իրավիճակը, երբ վկան, ստելու ցանկություն բնավ չունենալով, կարող է վերարտադրել միայն այն, ինչ կարևորվել է հենց իր համար: Այդ ժամանակ վերարտադրվում են դեպքի հետ կապված այն գուգորդությունները, որոնք առհասարակ կարևոր են անձի սեփական դիրքորոշումների, արժեհամակարգի համար: Օրինակ՝ նա կարող է մտաբերել և ամենայն մանրամասնորեն վերարտադրել դեպքի վայրում առկա առարկայական «մանրուքներ», բաց թողնելով (այսինքն այդ պահին չկարևորելով) կասկածյալի սեռը, արտաքին տեսքը, փախչելու ուղղությունը և այլն:

Հարցաքննողը հաճախ թյուրիմացաբար կարծում է, որ ընդհատումներն օգնում են վկային վերհիշել, մինչդեռ իրականում վնաս է հասցնում նրա հիշողությանը: Եթե վկան գտնվում է պարզ մտավոր պատկերի բացատրման գործընթացի մեջտեղում, ապա նա գտնվում է մի գործընթացում, որը պահանջում է ուշադրության զգալի կենտրոնացում և հոգեբանական լարում: Այդ ընթացքում թվացյալ «լավ իմաստով»

ընդհատումը հաճախ պահանջում է, որ վկան իր ուղեղը կենտրոնացնի նախկին պատկերների վրա, մինևույն ժամանակ՝ ուշադրությունը շեղելով այլ տեղեկության վրա: Այս կերպ վարվելով՝ հնարավոր է, որ հարցաքննողն աղավաղի վկայի հիշողությունը, և նա դժվարությամբ կարողանա կամ էլ չկարողանա վերադառնալ առաջին պատկերին:

Մի քանի ընդհատումներից հետո վկան սկսում է ակնկալել, որ ընդհատումները կշարունակվեն հարցաքննության ողջ ընթացքում, ինչը կհանգեցնի ավելի կարճ ու մանրամասներից զուրկ պատասխանների, և վկան ավելի քիչ կկենտրոնանա կատարվածի մանրակրկիտ պատկերը վերստանալու վրա:

2. Հարց-պատասխան ձևաչափի չարաշահումը հարցաքննության ընթացքում

Արժեքավոր են փակ հարցերն ու կարճ պատասխանները: Վերջիններս ապահովում են անհրաժեշտ տեղեկությունների ստացումը և կանխում վկանների ցուցմունքների առնչությունը ոչ անհրաժեշտ հարցերի շրջանակի հետ: Այս տեսակի հարցերի որոշ օրինակներից են՝

- Հարց. «Նա բեղեր ունե՞ր»:
- Պատասխան. «Ոչ»:
- Հարց. «Նրա մազերը երկա՞ր էին, թե կա՞րճ»:
- Պատասխան. «Երկար»:

Այս տիպի հարցերը թեև օգտակար են, սակայն կարող են նաև որոշակի խնդիրներ առաջացնել: Մասնավորապես, միայն այս տիպի հարցերի առաջադրման դեպքում վկան ավելի քիչ է կենտրոնանում մանրամասները վերհիշելու վրա: Պատասխանները սովորաբար համառոտ են կամ միայն մեկ բառ պարունակող: Ընդհանրապես, հարցաքննողը հարցի պատասխանը ստանալուց անմիջապես հետո ունի պատրաստած հաջորդ հարցը: Դրա արդյունքում, հարցաքննության պատասխանատվությունը՝ ակտիվ մտավոր վերլուծությունը, ընկնում է հարցաքննողի վրա, իսկ վկան մնում

է պասիվ: Վկայի համար բավականին բարդ կամ գրեթե անհնար է վերհիշել իրադարձությունները, երբ նա մտովի մնում է պասիվ:

Այս տեսակի հարցաքննության մյուս խնդիրն այն է, որ տեղեկությունների տրամադրման ամբողջ ընթացքը կապված է որոշակի խնդրանքի հետ: Կասկածյալի հասակի մասին հարցերը հանգեցնում են սոսկ հասակի մասին տեղեկատվության, հրազենի գույնի վերաբերյալ հարցերը միայն դրա մասին տեղեկատվության: Այս դեպքում, հարցը չափազանց մասնատված է, խիստ դետալացված, ուստի պահանջվող տեղեկատվությունը տրամադրելուց հետո, վկան ուղղակի դադարում է պատասխանել: Սա առաջացնում է երկու սահմանափակում. առաջին՝ եթե հարցաքննողը մոռանում է համապատասխան հարց տալ, ապա հնարավոր մյուս տեղեկությունները մնում են չբացահայտված, և երկրորդ՝ եթե նույնիսկ համապատասխան բոլոր հարցերը տրվում են, ապա միշտ մնում են որոշակի տեղեկություններ, որոնց մասին հարցաքննողը չէր կարող ուղղակի կանխատեսել:

Մարմնի լեզուն օգտագործելը ևս կարող է շատ արդյունավետ լինել, օրինակ՝ ժպտալով, գլխի շարժումով «այո-այո» հետաքրքրված ու քաջալերող արտահայտությամբ կարելի է լրացուցիչ տեղեկություններ ստանալ:

Ինչպես արդեն բազմաթիվ անգամ նշվեց, պետք է հաշվի առնել, որ հատկապես վկա անչափահասի հարցաքննությունը խիստ լարված կարող է լինել: Իր կողքին կատարված իրադարձության անսպասելիությունը խիստ հուզական հետք կարող է թողնել անձի վրա, ինչը պետք է մշտապես կարևորվի հարցաքննողի կողմից: Այս առումով, և ընդհանրապես խիստ ցանկալի է, որպեսզի հարցաքննությունը սկսելուց առաջ հարցաքննողը ունենա պատրաստի հարցերի հաջորդականություն, գիտակցի, թե ինչ է ակնկալում յուրաքանչյուր հարցի հնարավոր պատասխաններից և ինչ վերլուծություն պետք է անի հնարավոր տեղեկությունների հետ, «հանդուրժի» հարցաքննվողի հուզական պոռթկումները,

ապրումակցի նրան, «շարժվի հարցաքննվողի խոսքի արագությամբ զուգահեռ»:

Այս առումով, կարևոր է հարցերը ձևակերպել «ինչպե՞ս եք կարծում», «ինչպե՞ս ստացվեց, որ...», «ինչպե՞ս կմեկնաբանեք...», «ինչո՞ւ եք այդպես կարծում...» նախաբաններով, այսինքն, տալ բաց հարցեր՝ խրախուսելով հարցաքննվողի հուզական խոսքը:

3. Հարցերի հաջորդականության անհամապատասխանություն

Երրորդ հիմնական խնդիրը, որ բացահայտվել է Ռ. Ֆիշերի և Է. Գեյսելմանի կողմից այն է, որ հարցաքննողի հարցերի հաջորդականությունը հաճախ կարող է անհամատեղելի լինել վկաների կողմից իրողության (առերևույթ հանցագործության) ընկալման հետ: Սա կարելի է բացահայտել հետևյալ գործողություններում.

ա) Շատ քննիչներ աշխատում են նախապես որոշված հարցերի ցանկի (ստուգաթերթի) շրջանակում, այսինքն՝ կասկածյալի մասին հարցնելիս նրանք կհարցնեն նրա տարիքի, հասակի, քաշի, կառուցվածքի, դիմագծերի և հագուստի մասին: Չնայած այս հաջորդականությունը կարող է համապատասխանել ոստիկանության կողմից կազմված արձանագրություններին, սակայն, նշված տեղեկատվությունը կարող է նաև համատեղելի չլինել վկաների կողմից կասկածյալի ընկալման հետ: Այս իմաստով, շատ ավելի արդյունավետ է հետևել վկաների կողմից իրենց պատկերացրած իրողությունների նկարագրությանը՝ անհրաժեշտության դեպքում, այն եզրափակելով հստակեցնող ստուգիչ հարցերով: Օրինակ՝ անչափահասը պատմում է դպրոցի բակում կատարված ծեծկոտուքի վերաբերյալ և, իր ընկալումների և հույզերի առանձնահատկություններով պայմանավորված, երկարատև ներկայացնում է դպրոցի պատին իր կողմից նկարված պատկերը, տնօրենի աշխատասենյակի լուսամուտը, տղաներից մեկի վարած մեքենան, բայց հպանցիկ է անդրադառնում առաջին հարվածողին, ընկնողին,

հարվածողների ձեռքերում իրերի առկայությանը: Մանրամասնությունների և կոնկրետ անձանց (կամ այլ դետալներ) ճշգրտելու նպատակով, հարցաքննողը կարող է հարցնել. «Ճիշտ հասկացա, որ առաջինը հարվածեց Գևորգը», «Ճիշտ եմ հիշում, որ Դավիթը ծեծկռտուքին միացել է իր եղբոր՝ Դանիելի հետ», «Ճիշտ մտապահեցի, որ Սարգիսի հագին սպիտակ վերնաշապիկ էր» և այլն: Այս բոլոր ճգրտող փակ հարցադրումները ենթադրում են «այո» կամ «ոչ» պատասխաններ, որոնք առավել հստակեցնում են անհրաժեշտ պատկերը:

բ) Հարցաքննության ընթացքում ծագող մեկ այլ գործողության մասին, որ բնորոշվում է «դանդաղկոտ կամ հապաղող կարգ» անվամբ: Տվյալ դեպքում, հարցաքննողի հարցը վերաբերում է վկայի նախորդ պատասխանին: Օրինակ՝ պատմելու ընթացքում վկան նկարագրում է կասկածյալի գլխարկը, այնուհետև շարունակում է նկարագրել նրա տաբատը: Տաբատի նկարագրության ընթացքում հարցաքննողն ընդհատում է վկային և կրկին անգամ հարցնում կասկածյալի գլխարկի մասին:

Քանի որ հնարավոր է անհրաժեշտություն առաջանա հետագա մանրամասներ ստանալ կասկածյալի գլխարկի մասին, հարցադրման համար ընտրված ժամանակը տեղին չէ: Հնչեցված հարցով ընդհատվում է վկայի մտքի ընթացքը, և տաբատի մասին տեղեկությունը հնարավոր է կորչի: Եթե քննիչի մոտ գլխարկի վերաբերյալ հարցը ծագել է տաբատի հետ կապված դետալները վկայի կողմից ներկայացնելու ընթացքում, ապա քննիչը պետք է սպասի և գլխարկին առնչվող իր հարցը տա միայն վկայի կողմից տաբատի հետ կապված մանրամասների նկարագրության ավարտից հետո (Տաբատի մասին իր ըկալումներն ու տեղեկատվությունը տրամադրելուց, «պարափելուց» հետո, հարցաքննվողը կկարողանա ամբողջապես կենտրոնանալ հենց գլխարկի վրա):

գ) Հարցերի անտեղի հաջորդականության երրորդ

տարբերակն այն է, երբ թվում է, թե հարցաքննողի հարցերը տրվում են պատահականորեն՝ վկայի պատասխաններից անկախ: Սա հատկապես նկատելի է, երբ հարցադրումները վերաբերվում են տարբեր զգայական գոտիներին: Օրինակ՝ որոշակի պատկերի կամ տեղեկության վրա կենտրոնանալիս վկան վերհիշման գործընթացը կկենտրոնացնի կոնկրետ զգայական գոտում՝ «ինչ է նա տեսել, լսել, զգացել, շնչել կամ ճաշակել»: Հարցաքննողը կարող է վկային ուղղել տեսողական ուղղվածության հարց (օրինակ՝ կասկածյալի դեմքին առկա սպիի մասին), հետո խնդրել նկարագրել նրանից եկող հոտը, այնուհետ նրա ձայնը և այլն:

Շարունակելով պատահական հարցերի միևնույն թեման՝ հարցաքննողները հաճախ կարող են ընդհատել վկայի խոսքն ընդհանուր տեղեկությունների և մասնավոր դետալների վերաբերյալ հարցերի խառնաշփոթով: Օրինակ՝ քանի դեռ վկան նկարագրում է հրաձգության ընթացքում օգտագործված հրազենը (մասնավոր դետալ), նրան ընդհատում են հետևյալ հարցով.

«Քո կարծիքով՝ ինչու՞ նա կրակեց X-ի վրա» (լայն բնույթի տեղեկատվություն):

Մեծ է հավանականությունը, որ այս հարցերը կվնասեն վկայի վերհիշման գործընթացին և կարևոր տեղեկություններ կմնան չբացահայտված:

Հաճախակի թույլ տրվող տեխնիկական բացթողումներ

Խնդիրների երեք հիմնական շրջանակի հետ զուգահեռ Ռ. Ֆիշերն ու Է. Գեյսելմանը բացահայտել են նվազ բարդություն ունեցող տեխնիկական որոշ բացթողումներ ևս, որոնք կարելի է հեշտությամբ վերհանել և շտկել:

1. Մտքի ժխտական ձևակերպում

Մտքի ժխտական ձևակերպման օրինակներ են՝ «Ես չեմ կարծում, որ դու հիշում ես» կամ «դու չես հիշում, այնպես չէ՞»: Սրանց փոխարեն, ավելի նպատակահարմար է միտքը

արտահայտել նմանատիպ դրական ձևակերպման միջոցով՝ «Խնդրում եմ, պատմիր ինձ այն ամենը, ինչ հիշում ես»:

Ժխտական ձևակերպումը ենթադրում է, որ վկան պատասխանը չգիտի: Այն վերջիններիս չի խրախուսում կենտրոնանալ և նրանց հնարավորություն է տալիս պատասխանել «Չգիտեմ», որը չի նպաստում հարցաքննության ընթացքի զարգացմանը:

2. Ոչ չեզոք ձևակերպումներ կամ ուղղորդող հարցեր

Ոչ չեզոք ձևակերպման կամ ուղղորդող հարցի օրինակ է հետևյալը՝ «Նա ազնի՞վ տեսք ուներ»:

Հնարավոր է, որ վկան կարծի, թե հարցի մեջ հնչող նկարագրությունը ճիշտ է, որն էլ իր հերթին կհարուցի նրա դրական պատասխանը: Այդ իսկ պատճառով, նույն տեղեկությունը պետք է փորձել ստանալ այսպիսի չեզոք ձևակերպման միջոցով՝ «Նկարագրիր ինձ նրա տեսքը»:

3. Անհամապատասխան խոսքի գործածություն

Անհամապատասխան խոսքի գործածություն կարող է հանդիսանալ ձևակերպումը, որը չափազանց ձևական է կամ հասու չէ վկայի մտավոր կարողություններին (օրինակ՝ մինչև երեխային, շատ արհեստական, «դուք»-ով դիմելը, իբր «դեռահասի լեզվով» հաղորդակից դառնալու համար խիստ բակային տերմիններ ու ժարգոն օգտագործելը, իրավական բարդ ձևակերպումները և այլն): Կարևոր նշանակություն ունի խուսափել անհամապատասխան խոսքի գործածությունից, քանի որ այն խոչընդոտներ է ստեղծում և կարող է տարընկալման առիթ հանդիսանալ և կասկածի տակ առնել հարցաքննության գործընթացը:

4. Անմիջապես տրվող հարցեր

Ռ. Ֆիշերն ու Է. Գեյսելմանն ուսումնասիրել են հարցաքննության ընթացքում տրվող հարցերի ժամանակային

պարբերականությունը և հաշվարկել են, որ վկայի կողմից տրվող պատասխանի վերջնամասի և հաջորդ հարցի սկզբնամասի միջև ընկած դադարը կազմել է միջինում մեկ վայրկյան: Հետևաբար հավանական չէ, որ վկան ի վիճակի կլինի տրամադրել մանրամասն տեղեկություններ: Ամենապարզ լուծումը հաջորդ հարցն ուղղելուց առաջ խելամիտ դադար տալն է և վկային ավելի շատ ժամանակ տրամադրելը պատասխանը մշակելու համար:

5. Ուշադրության շեղումներ

Հիմնականում ուշադրության շեղումների պատճառ են հանդիսանում ձայնային և տեսողական խոչընդոտները, որոնք ցանկալի է հնարավորության դեպքում վերացնել ամբողջությամբ կամ մասամբ (բաց պատուհան, դուռ, աղմուկ, հոտառական ու համային գրգռիչներ, վառ գույներով ու ցայտուն աշխատասենյակի նկարներ և այլն):

6. Դատապարտողական մեկնաբանություններ

Սրանք դիտողություններ են, որոնք առանց որևէ հիմքի կարող են կասկածի տակ դնել վկայի վկայությունների ճշմարիտ և արդարացի լինելը: «Ես տարօրինակ եմ համարում այն, որ դու կարողանում ես մանրամասն կերպով նկարագրել տղամարդու ձեռքի դաջվածքները»: Սա չի նպաստի քննությանը և առավել կնպաստի վկայի կողմից ինքնապաշտպանական մեխանիզմների կիրառմանը: Վկայի՝ դաջվածքները վերհիշելու պատճառը պարզելու ավելի լավ տարբերակ է՝ «Ասա ինձ՝ ի՞նչն է այդքան հեշտացնում տղամարդու ձեռքի դաջվածքների մանրամասները հիշելը»: Այսպիսի հարցադրումից հետո վկան դրականորեն է տրամադրվում դաջվածքների մասին նորից մտածելուն:

7. Պոտենցիալ մտահանգումներին արձագանքելու պակաս

Վկաները հաճախ նկարագրում են մանրամասների և՛

օբյեկտիվ («Նա ուներ մոտ 175 սմ հասակ»), և՛ սուբյեկտիվ կողմերը («Նա մոայլ մարդու տեսք ուներ»): Մրանք երկուսն էլ կարող են ենթարկվել լրացուցիչ հստակեցման, օրինակ՝ «Ինչպե՞ս դու սահմանեցիր, որ նրա հասակը մոտ 175 սմ է» և «Ի՞նչը քեզ ստիպեց մտածել, որ նա մոայլ մարդու տեսք ուներ»:

8. Լսողական ազդակների շեշտադրում

Հարցաքննողները գրեթե կամ ամեննին չեն շեշտադրում կասկածյալի ձայնը: Արտաբերված բառերը և դրանց արտաբերման եղանակը հավասարապես կարևոր են: Վկան սովորաբար ճշգրիտ կերպով կհիշի, թե ինչ է ասվել: Սա կարող է զարգացվել վկայի՝ ակցենտի, որոշակի բառերի, խոսքի տեմպի, ծավալի, թերությունների, ինտոնացիայի վրա ուշադրություն դարձնելով²¹:

Կոգնիտիվ հարցաքննություն վարելու համար անհրաժեշտ է հետևել ստորև թվարկված ուղենիշ-սկզբունքներին՝

Նպաստել կենտրոնացված (հստակ, որոշակի) վերհիշմանը

Սա վկայի կողմից մտապահված դեպքի վերակառուցումն է, մտովի հանցագործության իրավիճակի վերստեղծումը: Սա կարելի է սկսել նրանց միտքը կենտրոնացնելով հանցագործությանն անմիջապես նախորդած իրադարձությունների վրա, ուշադրություն դարձնելով եղանակին, նրանց մտքերին և շարժումներին: Այնուհետև վկաները կարող են անցնել կոնկրետ դրվագին:

Կենտրոնացված վերհիշմանը հասնելու համար գոյություն ունի ընդհանուր ռազմավարություն.

²¹ Մույն վերնագրի տակ ներկայացված նյութում օգտագործվել են տեղեկություններ «Դատախազության դպրոց» ՊՈԱԿ-ի կողմից պատրաստված «Ճանաչողական (կոգնիտիվ) հարցաքննության սցենար» ուսումնական ֆիլմից: ՀՀ դատախազության դպրոցի ուսումնական ֆիլմի համար/ Հեղինակների խումբ՝ Սարգսյան Գ., Թումանյան Զ., Թումասյան Դ., Գասպարյան Ա. և այլք, Երևան, 2013:

- Քննիչը պետք է բացատրի վկային, թե ինչ է ուզում, որ նա կատարի: Հրացաքննությունը տեղեկատվություն ստանալու մեթոդ է, որտեղ ակտիվ են թե՛ «հարց տվողը» և թե՛ «հարցերին պատասխանողը»: Այս իմաստով, ցանկալի է հասնել անչափահասի առավելագույն ներգրավվածության: Իսկ անձը որևէ գործունեության ներգրավված է, երբ գիտի, թե իրենից ինչ է պահանջվում կատարել: Ուստի, առաջին քայլը, որ պետք է անել, անչափահասից տեղեկանալն է, թե արդյոք նա պատկերացնում է, թե ինչու է այստեղ, ինչու են իր հետ ցանկանում զրուցել, ինչ նպատակով է իրականացվում այդ զրույցը:
- Հրացաքննության ընթացքում քննիչը պետք է հիմնականում գործածի ներկա ժամանակը, օրինակ՝ «Ես ցանկանում եմ, որպեսզի դու մտովի գնաս հետ ու կենտրոնանաս այն իրավիճակի և դեպքերի վրա, որոնք անմիջապես նախորդել են հանցագործության կատարմանը: Պատմիր ինձ ինչպիսին է եղանակը կարծես, դու հիմա մոտենում ես տեսարանին»:
«Դու հիմա այնտեղ ես: Պատմիր ինձ թե ինչ ես տեսնում»:
Պետք է խուսափել ընդհատումներից:
- Պետք է թույլ տալ վկային զարգացնել իր պատասխանները:
- Եթե վկայի պատասխանն էական չափի տեղեկություններ չի պարունակում, ապա քննիչը պետք է գրի առնի իր հարցը և տա այն հարմար պահի՝ առանց ընդհատելու: Վկային ընդհատելը վկայի մակերեսային կենտրոնացման պատճառ կհանդիսանա՝ շեղելով նրան իր ներքին կենտրոնացվածությունից (մտքում եղած պատկերից):
- Պետք է խրախուսել կենտրոնացումը:
- Անհրաժեշտ է հայտնել վկային, որ նրա ջանքերն են ապահովում հարցաքննության հաջողությունը:

- Պետք է խրախուսել վկաներին դանդաղ խոսել՝ մտածելով իրենց ասածների մասին, և դրա համար պետք է ապահովել համապատասխան ժամանակ:
- Ուշադրության շեղումները անհրաժեշտ է հասցնել հնարավոր նվազագույնին:
- Արդյունավետ է խրախուսել վկաներին հաղորդել բոլոր՝ նույնիսկ նրանց անկարևոր թվացող մանրամասները:
- Պետք է գործածել բաց հարցեր:
- Դրանք խրախուսում են պատասխանը պատմողական կերպով շարադրելուն և հնարավորինս շատ մանրամասների անդրադառնալուն:
- Բաց հարցերի կիրառումը ապահովում է վկաների ակտիվ մասնակցությունը և քաջալերում է նրանց ամբողջությամբ պատմել իրենց պատմությունը:
- Բաց հարցերը պետք է ուղեկցվեն հարցաքննողի կողմից ուշադիր լսելով և խրախուսական ազդանշաններ տալով:
- Պետք է փորձել նվազեցնել վկայի հուզմունքը: Ամենայն հավանականությամբ վկան կլինի խիստ հուզական վիճակում, որը կարելի է նվազեցնել դրական աշխատանքային հարաբերություններ կառուցելու միջոցով:
- Հարցաքննողը պետք է բացատրի այն ամենը, ինչ վկան անում է, օրինակ՝ դերը, գործընթացները, պատճառները:
- Հարցաքննողը պետք է վկային հարցնի ցանկացած անհանգստության մասին, որը կարող է առաջանալ նրա մոտ, օրինակ՝ դա կարող է լինել ճանաչման ներկայացնելու կամ դատավարական ընթացակարգերը:

9. Հարցերի հաջորդականությունը

- Հարցաքննողը պետք է փորձի իրեն դնել վկայի «մտքի շրջանակի մեջ»՝ տալով հարցեր, որոնք համապատասխանում են նրա մտապատկերներին:

- Վերոնշյալ կետերը հարցաքննողից կպահանջեն հրաժարվել հարցերի որևէ կանխորոշված հաջորդականությունից: Դա հարցաքննողին կստիպի ավելի կենտրոնացված կերպով հետևել վկաների կողմից իրենց խոսքը պատմողական կերպով շարադրելուն:
- Վկաների կողմից մտապատկերները վերականգնելիս հարցաքննողը պետք է տեղյակ լինի ցանկացած հոգեբանական տրավմայի պատճառման մասին և հաշվի առնի այդ հանգամանքը: Եթե հարցաքննողը գտնում է, որ նա ի վիճակի չի լինի արդյունավետ կերպով կանխել կամ մեղմել այդ տրավման, ապա չպետք է իրականացվի կոգնիտիվ հարցաքննություն:

3.4.3. Անչափահասների հարցաքննության «Փուլային մոտեցում» մեթոդի առանձնահատկությունները²²

Ձ. Յելլը ներմուծել է անչափահասների հարցաքննության համար մի մեթոդ, որը հայտնի է «Փուլային հարցաքննություն» անվամբ: Այն իրենից ներկայացնում է Է. Գեյսելմանի և Ռ. Ֆիշերի կողմից զարգացրած կոգնիտիվ հարցաքննության առանձնահատուկ տարատեսակներից մեկը:

Անցյալում ենթադրվում էր, որ փորձառու հարցաքննողը ծնվում է այդպիսին, այլ ոչ թե՝ պատրաստվում: ԱՄՆ-ում Ձ. Ելլի իրականացված ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ պատրաստված հարցաքննողը կարող է ստանալ միջինում 45 տոկոսով ավելի ճիշտ տեղեկություններ, քան ոչ պատրաստված քննիչը:

²² Սույն վերնագրի տակ ներկայացված նյութում օգտագործվել են տեղեկություններ «Դատախազության դպրոց» ՊՈԱԿ-ի կողմից պատրաստված «Ճանաչողական (կոգնիտիվ) հարցաքննության սցենար» ուսումնական ֆիլմից: ՀՀ դատախազության դպրոցի ուսումնական ֆիլմի համար/ Հեղինակների խումբ՝ Սարգսյան Գ., Թումանյան Զ., Թումասյան Դ., Գասպարյան Ա. և այլք, Երևան, 2013:

Ներկայացվող ընդհանուր սկզբունքը մշակվել է պրոֆեսոր Ջ. Ելլի կողմից՝ հետևյալ փուլերի տեսքով.

1. Ռապորտի (փոխվստահության, փոխըմբռնման) հաստատում,
2. Մտավախության առարկայի ներկայացում,
3. Պատմության ազատ ներկայացում,
4. Բաց հարցեր,
5. Հատուկ հարցեր (անհրաժեշտության դեպքում),
6. Հարցաքննության ավարտ:

Հարցաքննության պլանավորումը և նախապատրաստումը ²³

Որևէ հարցաքննություն չպետք է իրականացվի առանց պատշաճ պլանավորման և նախապատրաստման: Որքան շատ ժամանակ ծախսվի այս փուլում, այնքան ավելի շատ տեղեկություններ հնարավոր կլինի ձեռք բերել: Այս փուլն առավել կարևորվում է երեխային հարցաքննելիս:

Հարցաքննությունը պլանավորելիս պետք է հաշվի առնել մի շարք կետեր.

1. հարցաքննվող երեխայի կարիքները,
2. հարցաքննվող երեխայի տարիքը,
3. հարցաքննվող երեխայի զգայական, սոցիալական, իմացական և ֆիզիկական զարգացման շրջանը,
4. հնարավոր հանցագործության կամ չարաշահման բնույթը,
5. յուրաքանչյուր երեխայի համար հաստատված հարցաքննության ոճը և կառուցվածքը:

Երեխայի կարիքներն ամենակարևորն են և՛ մտավոր, և՛

²³ Սույն վերնագրի տակ ներկայացված նյութում օգտագործվել են տեղեկություններ «Դատախազության դպրոց» ՊՈԱԿ-ի կողմից պատրաստված «Ճանաչողական (կոգնիտիվ) հարցաքննության սցենար» ուսումնական ֆիլմից: ՀՀ դատախազության դպրոցի ուսումնական ֆիլմի համար/ Հեղինակների խումբ՝ Սարգսյան Գ., Թումանյան Ք., Թումասյան Դ., Գասպարյան Ա. և այլք, Երևան, 2013:

ֆիզիկական բարեկեցության տեսակետից: Այս իմաստով, պլանավորումը պետք է ենթադրի նաև հարցաքննության տևողությունը (համապատասխան հանգստի ընդմիջումներով) և օրվա ժամը: Հարցաքննողը պետք է նաև մտածի հարցաքննության տեղի մասին. այն պետք է լինի գաղտնի և հնարավորինս ապահովություն ներշնչի երեխային:

Հարցաքննության վայրի կատարյալ տարբերակը հետևյալն է.

- Թե՛ երեխայի, թե՛ հարցաքննողի համար այն պետք է լինի հարմարավետ և հաճելի:

- Այն երեխայի համար պետք է լինի գրավիչ, իսկ փոքր տարիքի երեխաների համար այդտեղ պետք է լինեն տիկնիկներ, խաղալիքներ, նկարչական տետրեր և մատիտներ, մյուսների համար՝ գունազարդ կահույք, գրքեր, հեռուստացույց և այլն:

- հանգիստ վայր²⁴:

Միևնույն տարիքի երեխաները (մասնավորապես՝ փոքր տարիքի երեխաները) միմյանցից տարբերվում են իմացական, կրթական, ֆիզիկական և սոցիալական զարգացման աստիճանով: Անհրաժեշտ է, որպեսզի հարցաքննության կառուցվածքը և ոճը համապատասխանեն երեխայի կարիքներին և կարողություններին: Ուստի, մինչև հարցաքննության սկսվելը հարցաքննողից պահանջվում է փորձել պարզել երեխայի զարգացման աստիճանը, ըստ որի էլ ընտրել հարցաքննության համար ամենապատշաճ կառուցվածքն ու ոճը:

Հարցաքննության պլանավորումը և նախապատրաստությունը պահանջում են անդրադարձ հետևյալ հարցերին.

1. Ես ի՞նչ գիտեմ երեխայի մասին:
2. Ես ի՞նչ պետք է իմանամ երեխայի մասին:

²⁴ Ճանաչողական (կոգնիտիվ) հարցաքննության սցենար: ՀՀ դատախազության դպրոցի ուսումնական ֆիլմի համար/ Հեղինակների խումբ՝ Սարգսյան Գ., Թումանյան Ք., Թումասյան Դ., Գասպարյան Ա. և այլոք, Երևան, 2013:

3. Ես ի՞նչ գիտեմ ենթադրյալ դեպքի մասին:
4. Ես ի՞նչ պետք է իմանամ ենթադրյալ դեպքի մասին²⁵:

Հարցաքննության պլանավորման հիմքում ընկած է երեխայի վաղ զարգացման մասին տեղեկություններ հավաքելը, ինչը հնարավորություն կտա առավելագույնս իրազեկ լինել երեխայի հետաքրքրությունների, կարևորությունների, նախասիրությունների, ինչպես նաև խոսքի և մտածողության կարողությունների մասին: Այս առանձնահատկությունների մասին պետք է իրազեկ լինել ինչպես գործում առկա տեղեկություններից, այնպես էլ երեխայի հարազատներից: Այս առումով, խորհուրդ է տրվում նախապես զրուցել նրա ծնողների, այլ օրինական ներկայացուցիչների կամ իրազեկ ու պատասխանատու այլ անձանց հետ: Զրույցի ընթացքում ինչպես կարևոր է տեղեկանալ մանկապարտեզում, դպրոցում, տարբեր խմբակներում երեխայի դրսևորած վարքի, ընկերասիրության ու շփվողականության մասին, այնպես էլ ուսումնասիրել այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են.

- Արդյո՞ք երեխայի ծնունդը ցանկալի (պլանավորված) է եղել:
- Ինչպե՞ս է ընթացել մոր հղիությունը:
- Ինչպիսի՞ բուռն փոփոխություններ են արտահայտվել մանկության կամ դեռահասության տարիքում:
- Ինչպե՞ս է ընթացել երեխայի ֆիզիոլոգիական, ֆիզիկական զարգացումը:
- Ունեցե՞լ է արդյոք ֆիզիկական արատներ, թերություններ:
- Ստացե՞լ է արդյոք գանգոլեդային վնասվածքներ և այլն:

Ասվածից պարզ է դառնում, որ կա հարցերի շրջանակ, որը պահանջում է նեղ մասնագիտական գիտելիքներ: Այս առումով,

²⁵ John C. Yuille, The step-wise interview a protocol for interviewing children, 1998 - <http://redengine.lawsociety.sk.ca/inmagicgenie/documentfolder/ac2062.pdf>

հարցաքննողին կօգնեն ոչ միայն համապատասխան ուսուցման ու վերապատրաստման ծրագրեր, այլև գործին հոգեբանի, մանկավարժի կամ սոցիալական աշխատողի ներգարվումը կամ նրանցից ստացված խորհրդատվությունները:

Ռապորտի հաստատում²⁶

Որպես վստահելի հարաբերությունների համարժեք՝ հոգեբանության, առավել հաճախ խորհրդատվական հոգեբանության մեջ գործածվում է «ռապորտ» հասկացությունը: Այս հասկացությունը կիրառվում է լայն և նեղ իմաստներով: Լայն իմաստով «ռապորտ» նշանակում է միջանձնային մոտիկ, ջերմ հարաբերություններ, որոնք հիմնված են մտքերի, հետաքրքրությունների, նպատակների ընդհանրության վրա և նկարագրվում են բարյացակամ մթնոլորտի առկայությամբ: Նեղ իմաստով «ռապորտ» տերմինով նկարագրվում է հիպնոսողի և հիպնոսվողի միջև առաջացող կապը հիպնոսի սեանսի ժամանակ:

Փոխվստահության հաստատման փուլի նպատակներից մեկն է երեխայի հանգիստ ու ապահով զգալուն նպաստելը: Հնարավոր է, որ պահանջվի ժամանակ, որ երեխան հանգստանա. այս փուլի կառուցվածքը կպայմանավորվի յուրաքանչյուր երեխայով, այն պահանջում է ճկունություն և երեխայի կարիքների գնահատում: Երբեմն ռապորտ հաստատելու համար կարող է պահանջվել երեխայի հետ մեկից ավելի հանդիպում: Իմաստ չունի անցնել հարցաքննության փուլին, քանի դեռ ռապորտը չի հաստատվել:

Այս ամբողջ փուլի ընթացքում հարցաքննողները կարող են կատարել երեխայի սոցիալական, հուզական և իմացական

²⁶ Ներկայացված նյութում օգտագործվել են տեղեկություններ «Դատախազության դպրոց» ՊՈԱԿ-ի կողմից պատրաստված «Ճանաչողական (կոգնիտիվ) հարցաքննության սցենար» ուսումնական ֆիլմից: ՀՀ դատախազության դպրոցի ուսումնական ֆիլմի համար/Հեղինակների խումբ՝ Սարգսյան Գ., Թումանյան Ք., Թումասյան Դ., Գասպարյան Ա. և այլոք, Երևան, 2013:

զարգացման, հաղորդակցման կարողությունների, ընկալման աստիճանի և ցանկացած հատուկ կարիքների ոչ պաշտոնական գնահատում:

Անհրաժեշտ է խնդրել երեխային պատմել հիշողության առնվազն երկու դրվագ (օրինակ՝ էքսկուրսիա դասարանով, ընտանեկան ճանապարհորդություն, ծննդյան տարեդարձ կամ այլ հատուկ առիթ և այլն): Այս դրվագներն ամբողջությամբ պետք է տարբերվեն հարցաքննության պատճառից, ինչպիսին է, օրինակ, բռնությունը: Հարցաքննողները պետք է գրառեն հիշողության յուրաքանչյուր դրվագի ոճը և ծավալը: Դրանից հետո հնարավոր կլինի համեմատել հարցաքննության հետագա մասում և այս փուլում երեխայի՝ մանրամասների հետ գործ ունենալու ունակությունը և շփվելու դրսևորած ոճերը:

Եթե երեխան հանգստանում է և սկսում իրեն ապահով զգալ քննիչի ներկայությամբ, ապա նա անկասկած ավելի ազատ կխոսի: Երեխայի համար ապահով հարաբերության ստեղծումն անչափ կարևոր է:

Ուղեցույց²⁷

Երեխաները, հատկապես փոքր տարիքի, կընկալեն քննիչներին որպես հեղինակություններ: Երբեմն երեխան քննիչին ընկալում է որպես ամեն ինչ իմացող անձի, ուստի կարող է նրան զոհացնելու մեծ պատրաստակամություն ցուցաբերել: Սա կարող է հանգեցնել նրան, որ երեխան թաքցնի ցանկացած անհարմարություն կամ քննիչի հետ ունեցած անհամաձայնություն:

Քննիչները պետք է ռապորտի հաստատման փուլն

²⁷ Սույն վերնագրի տակ ներկայացված նյութում օգտագործվել են տեղեկություններ «Դատախազության դպրոց» ՊՈԱԿ-ի կողմից պատրաստված «Ճանաչողական (կոգնիտիվ) հարցաքննության սցենար» ուսումնական ֆիլմից: ՀՀ դատախազության դպրոցի ուսումնական ֆիլմի համար/ Հեղինակների խումբ՝ Սարգսյան Գ., Թումանյան Ք., Թումասյան Դ., Գասպարյան Ա. և այլք, Երևան, 2013:

օգտագործեն երեխայի հետ աշխատելու համար անհրաժեշտ որոշ ուղենիշեր ստեղծելու նպատակով: Ստորև թվարկված են ուղենիշային որոշ սկզբունքներ.

1. «Եթե ես ասածներիցդ ինչ-որ բան սխալ հասկանամ, ապա ասա ինձ: Ես ուզում եմ ամեն ինչ ճիշտ ընկալել»:

2. «Եթե դու իմ ասածներից ինչ-որ բան չհասկանաս, ապա ասա ինձ, և ես նորից կփորձեմ»:

3. «Եթե դու որևէ պահ անհարմար զգաս քեզ, ապա ասա ինձ այդ մասին կամ ինձ ցույց տուր «Ստոպ» նշանը²⁸»:

4. «Եթե նույնիսկ դու կարծում ես, որ ես արդեն որևէ բան գիտեմ, ամեն դեպքում, պատմիր ինձ այդ մասին»:

5. «Եթե դու քո պատասխանում համոզված չես, մի փորձիր կռահել: Միայն ասա ինձ, որ դու վստահ չես պատասխանիդ մեջ: Մա այն դեպքը չէ, երբ դու դպրոցում ես, և ուսուցիչը կանչել է քեզ գրատախտակի մոտ դաս պատասխանելու»:

6. «Երբ դու բացատրում ես ինձ որևէ բան, հիշիր, որ ես այնտեղ չեմ եղել, երբ դա կատարվել է: Որքան շատ բան կարողանաս ինձ պատմել այն մասին, թե ինչ է պատահել, այնքան ավելի ճիշտ ես կհասկանամ ամեն բան»:

7. «Հիշիր, որ ես չեմ բարկանա քեզ վրա և չեմ հիասթափվիլ քեզնից»:

8. «Միայն խոսիր այն բաների մասին, որոնք իրական են և իրականում տեղի են ունեցել»:

Այս ինտերակտիվ մոտեցումը մղում է երեխային ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերել հենց նախնական փուլից:

Ճիշտը և ստերը²⁹

²⁸ Նպատակահարմար է երեխային ցույց տալ այդ նշանը:

²⁹ Մույն վերնագրի տակ ներկայացված նյութում օգտագործվել են տեղեկություններ «Դատախազության դպրոց» ՊՈԱԿ-ի կողմից պատրաստված «Ճանաչողական (կոգնիտիվ) հարցաքննության սցենար» ուսումնական ֆիլմից: ՀՀ դատախազության դպրոցի ուսումնական ֆիլմի

Ռապորտի հաստատման փուլի ավարտից և ուղենիշերի բացատրությունից հետո, հարցաքննողը պետք է երեխային խորհուրդ տա կատարել որևէ դեպքի ճշմարիտ և հստակ գնահատում: Կարևոր է ընդգծել ազնիվ և հստակ լինելու կարևորությունը և բացատրել սուտ խոսելու հնարավոր տարբեր հետևանքները: Խորհուրդ չի տրվում խնդրել երեխային տալ ճշտի կամ ստի հասկացությունների ընդհանուր բացատրություններ. ավելի շատ անհրաժեշտ է նրանց խնդրել դատել որոշ իրավիճակների օրինակներ: Հարցաքննողը պետք է օգտագործի երեխայի տարիքին, փորձին և ընկալմանը համապատասխան օրինակներ: Կարևոր է, որ ընտրված օրինակներն իրականում ստեր լինեն, այլ ոչ լոկ սխալ պնդումներ: Ստերը պետք է ընդգրկեն ուրիշին մոլորեցնելու դիտավորություն:

Ստորև բերված է փոքր տարիքի երեխայի համար կիրառելի մեկ օրինակ:

«Թույլ տուր քեզ պատմություն պատմել Հովիկի մասին: Հովիկը գնդակ էր խաղում խոհանոցում և նա գնդակով հարվածեց խոհանոցի պատուհանին: Պատուհանը փշրվեց և Հովիկը վազեց վերև՝ դեպի իր ննջասենյակ: Հովիկի մայրիկը տեսավ փշրված պատուհանը և գալով նրա սենյակ՝ հարցրեց Հովիկին, թե արդյոք նա է փշրել պատուհանը: Հովիկը պատասխանեց՝ ոչ»:

Այնուհետ քննիչը հարցնում է երեխային. «Արդյոք Հովիկը ճիշտն ասաց մայրիկին, թե՞ նա ստեց, թե՞ դու չգիտես»:

«Քո կարծիքով՝ նա ի՞նչ պետք է ասեր»:

Ստորև ներկայացվում է ավելի մեծ տարիքի երեխայի համար օրինակ:

«Գևորգը ծխում էր իր սենյակում այն բանից հետո, երբ մայրը նախատել էր, որ չծխի: Նա լսեց, որ մայրը գալիս է և պահեց

ծխախոտը: Մայրն ասաց. «Դու ծխու՞մ էիր»: Նա պատասխանեց.
«Ոչ, չեի ծխում»:

«Արդյո՞ք Գևորգը ճիշտն ասաց, թե՞ նա ստեց, թե՞ չգիտես»:

«Ի՞նչ պետք է նա ասեր»:

«Քո կարծիքով՝ ինչո՞ւ նա «Ոչ» պատասխանեց իր մորը»:

Ներկայացնելով մտավախության առարկան

Մտավախության առարկան սահմանելու փորձ կատարելիս հարցաքննողը պետք է փորձի այնպես անել, որ երեխան գնահատական տա՝ առանց վերջինիս ուղղորդման: Առարկան պետք է ներկայացվի ամենաընդհանուր ձևով, օրինակ՝ «Ասա ինձ, թե ինչու ես այսօր ինձ հետ զրուցում»³⁰: Մա հնարավորություն է տալիս, որ երեխան ամեն ինչ կարողանա արտահայտել: Եթե դա չի ներկայացնում առարկան, քայլ կատարեք հարցնել փոքր-ինչ ավելի կոնկրետ հարցեր:

«Պատահե՞լ է քեզ հետ որևէ բան, որի մասին դու կցանկանայիր ինձ պատմել»:

«Լսել եմ, որ ինչ-որ բան ես ասել (ուսուցչիդ, մորդ, ընկերոջդ և այլն): Պատմիր ինձ դրա մասին այն ամենը, ինչ կարող ես»:

«Լսել եմ, որ որևէ բան քեզ անհանգստացնում է: Պատմիր ինձ ամեն ինչ դրա մասին»:

Անհրաժեշտության դեպքում հաջորդ քայլը կարող է լինել՝

«Լսել եմ, որ ինչ-որ մեկը քեզ ինչ-որ բան է արել, որը թույլատրելի չէր: Պատմիր ինձ ամեն ինչ դրա մասին»:

Միանշանակ, հարցաքննողները չպետք է շատ կոնկրետանան իրենց հարցերում: Ոչ մի դեպքում չպետք է գործածվի բռնություն կատարողի անունը և մեղադրանքների հստակ բնույթը: Այս տեղեկությունները պետք է տա երեխան: Ընդհանրապես, ավելի բաց հարցերը բավարար կլինեն մտավախության առարկայի ներկայացման համար:

³⁰ The step-wise interview a protocol for interviewing children J. C. YUILLE
<http://redengine.lawsociety.sk.ca/inmagicgenie/documentfolder/ac2062.pdf>

Հարցաքննողը պետք է զգուշանա որևէ ուղղորդող հարց տալուց, հնարավոր է, որ վերջինս խեղաթյուրի ցանկացած քրեական գործ:

Պատմության ազատ ներկայացում

Երբ մտավախության առարկան արդեն սահմանվել է, երեխային պետք է հնարավորություն տալ ներկայացնել տեղի ունեցածի իր տարբերակը: Սա պետք է իրականացվի երեխայի՝ դեպքերը պատմելու միջոցով ներկայացնելուն քաջալերելու միջոցով, որն ինքնաբերական բնույթ կկրի և զերծ կլինի հարցաքննողի ազդեցությունից:

Հաճախ հարցաքննությունների՝ հատկապես սեռական բռնության ենթարկված երեխաների հարցաքննությունների ժամանակ, հնարավոր է, որ երեխաները չցանկանան բացեիքաց և ազատ խոսել կատարվածի մասին: Սա երբեմն կարող է հաղթահարվել երեխային պարզապես վստահություն ներշնչելու միջոցով, օրինակ՝ «Գիտեմ, որ սա պետք է, որ քեզ համար դժվար լինի: Կարո՞ղ եմ որևէ բան անել, որպեսզի առավել հեշտ լինի»:

Մեկ այլ բան, որը կարող է առաջացնել լռակյացություն: Դա հնարավոր այն դեպքերն են, երբ երեխային սովորեցրել են չասել կամ չանել կոպիտ բաներ կամ ցանկացած այլ բան, որը տեղին չէ: Եթե քննիչը զգում է, որ դա է խնդիրը, ապա նա կարող է հետևյալ կերպ խոսել երեխայի հետ այդ մասին. «Միգուցե քեզ սովորեցրել են կամ ասել են չասել որոշակի բառեր կամ չանել որոշակի գործողություններ: Մի անհանգստացիր. այս սենյակում մենք կարող ենք ասել այդ բառերը և խոսել կատարվածի մասին: Մենք դրանք բոլորը լսել ենք անցյալում: Հավատա ինձ, որ իսկապես նորմալ է դրանց մասին այստեղ խոսել»:

Այս փուլի ընթացքում հարցաքննողը պետք է հանդես գա որպես օգնական, այլ ոչ քննիչ: Օգտագործեք բաց հարցեր, օրինակ՝ «Ասա ինձ կամ բացատրիր ինձ կամ նկարագրիր, թե ի՞նչ.....ո՞վ.....ո՞րտեղ.....ե՞րբ.....ինչպե՞ս»:

Ավելի շատ տեղեկություններ ստանալու համար գործածեք նվազագույն չափով քաջալերանք և քիչ դիմեք ոչ վերբալ

հաղորդակցման, օրինակ՝ գլխի շարժումներ, «Ահա-ահա», «Այո», «Շարունակիր», «Ի՞նչ տեղի ունեցավ հետո», «Եվ հետո՞»:

Լռությունը և ընդմիջումները գործածելը նույնպես օգտակար է, որպեսզի երեխան հնարավորություն ունենա մտածելու և իր սեփական տեմպով պատմելու կատարվածի մանրամասները: Անհրաժեշտ է չընդհատել, չուղղել երեխային կամ չվիճարկել նրա ասածը: Հարցաքննողը պետք է ամենայն զգուշությամբ և ուշադրությամբ լսի և դիտի երեխային: Եթե ընթացքում անհամապատասխանություններ կամ հակասություններ են հայտնաբերվում, ապա հարցաքննողը պետք է գրի առնի դրանք՝ հետագայում դրանց անդրադառնալու համար:

Երբ երեխան սկսում է պատմել իրադարձությունների մասին, նրան պետք է խնդրել, որ նա դրանք հենց սկզբից բացատրի: Եթե, օրինակ, հայտարարությունը կրկնակի բռնության մասին է, ապա հարցաքննողը պետք է սկզբում ձեռք բերի բռնության կամ հարձակման առաջնային ձևի նկարագրությունը (դա սցենարն է): Սցենարն այնուհետև կարող է օգտագործվել որպես հատուկ դրվագների մասին խոսելու մեթոդ: Օրինակ, պետք է հարցնել, թե որևէ դեպք է պատահել, երբ սցենարը փոխվել է:

Երբ երեխան ավարտի պատմության ներկայացումը, պետք է խնդրել նրան կրկնել պատմածի որոշ դրվագներ: Այս կրկնաստուգումը կխոչընդոտի հետագայում փաստաբանների ակնարկել, որ դա երեխայի լոկ մեկանգամյա պատկերացումներն են: Երեխան պետք է հասկանա, որ այս կրկնությունն անհրաժեշտ է, որպեսզի հարցաքննողը ճշտի որոշ մանրամասներ և հասկանա, թե ինչ է տեղի ունեցել:

Հնարավոր է, որ հարցաքննության ժամանակ բացահայտվի, որ երեխան հյուծվում է: Նման դեպքերում հյուծվածությունը կարող է նվազեցնել հարցաքննության կենտրոնացվածությունը՝ փոխելով որոշակի ասպեկտով, որը նվազ տրավմատիկ է: Կարելի է շարունակել նորից անցնել մտավախության առարկային, մինչ երեխան ի վիճակի կլինի խոսել դրա մասին:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ փոքր տարիքի

երեխաները սովորաբար քիչ տեղեկություններ են տրամադրում իրենց ազատ պատմողական խոսքում (չնայած դրանք ոչ պակաս ճշգրիտ կարող են լինել): Քանի որ փոքր երեխաները ներկայացնում են ավելի կարճ և քիչ մանրամասն ենթադրություններ, գոյություն ունի ոչ տեղին հարցաքննության իրականացման շատ մեծ հավանականություն: Հետևաբար, հատկապես փոքր տարիքի երեխաներին պետք է խրախուսել տեղեկությունները հայտնել իրենց սեփական բառերով, հարցաքննողի համապատասխան հուշումների գործածությամբ:

Հարցաքննողը պետք է համբերատար և հանդուրժող լինի երեխաների կողմից ընդմիջումների և երկար լռությունների նկատմամբ՝ հատկապես փոքր տարիքի երեխաների հետ գործ ունենալու պարագայում:

Հարցաքննողների ցանկությունը պարզելու՝ արդյոք երեխան ենթարկվել է բռնության, չպետք է վերաճի չափազանց եռանդուն հարցաքննության: Պետք է լինել համբերատար և առաջնորդվել չվնասելու սկզբունքով:

Բաց հարցեր

Բաց հարցն այն հարցն է, որը շարադրվում է այնպես, որ հնարավորություն ընձեռի երեխային իրադարձության մասին ավելի շատ տեղեկություններ տրամադրել, բայց որը երեխային որևէ կերպ չի ուղղորդում, թելադրում կամ ընկճում: Բաց հարցերը հնարավորություն են տալիս երեխային կառավարելու տեղեկատվության հոսքը և պակասեցնում են ռիսկն առ այն, որ հարցաքննողը կարող է իր տեսակետը թելադրել կատարվածի վերաբերյալ: Հարցերը պետք է նախապես բարձրաձայնված իրադարձությունների մասին տեղեկատվություն խնդրելու բնույթ ունենան: Օրինակ՝

«Այգում անցկացրած ժամանակի մասին մի քիչ էլ կպատմե՞ս»:

Եթե միջադեպերը մի քանիսն են, ապա օգտակար կլինի ամեն մի միջադեպին մի ածանցյալ բառ կցել, օրինակ՝ այգու

միջադեպ, հեռուստացույց դիտելու ժամանակ և այլն: Երեխան ինքը կարող է աջակցել այդ ածանցյալ բառերն ընտրելուն: Սա կարող է երեխային օգնել կատարվածը ավելի հեշտ հիշել:

Կան մի շարք կետեր, որոնք անհրաժեշտ է հաշվի առնել հարցաքննության ընթացքում.

1. Երեխան միշտ կարող է պատասխանել «Ես չգիտեմ» կամ «Ես չեմ հիշում»:

2. Եթե կարիք կա երեխայի կողմից նախապես ասվածը կրկնելու կամ պարզաբանելու, հարցաքննողը պետք է քաջալերի երեխային ուղղելու դրանք, եթե պարզաբանումը ճշգրիտ չէ:

3. Հարցաքննողները պետք է մշտապես տեղեկացված լինեն երեխայի հաստատող արտահայտությունների վերաբերյալ՝ նրա վարքի, շարժառիթների, բժշկական (առողջական) և այլ ազդանշանների միջոցով:

4. Եթե երեխայի համար դժվար է որոշ թեմաների շուրջ խոսել, ապա դա առավելապես կարող է պայմանավորված լինել նրանով, որ նրանք չեն ուզում խոսել դրանց մասին, այլ ոչ թե նրանով, որ չեն հիշում: Տարբերակելու ճանապարհներից մեկն այն է, որ երեխային խնդրեն ազդանշան տալ (օրինակ՝ բարձրացնել ձեռքը) հարցաքննությունն ընդհատելու համար, եթե նրանք պատրաստ չեն խոսել որևէ բանի մասին:

Հատուկ փակ հարցեր

Հատուկ փակ հարցը այն հարցի տեսակն է, որը եզրափակում է երեխայի պատասխանը և ակնկալում է շատ կարճ հնչող պատասխաններ, որոնք սովորաբար կազմված են մեկ բառից կամ կարճ արտահայտությունից: Այդ պատճառով փակ հարցերը կարող են բնույթով լինել համապատասխանող կամ չհամապատասխանող՝ կախված երեխայից ստացվող տեղեկություններից: Հատուկ փակ հարցերը համապատասխանող են և ծառայում են վկայից արդեն իսկ ստացված տեղեկությունների ընդարձակմանը կամ ոչ ուղղորդող պարզաբանմանը: Հատուկ փակ հարցերը զանազանվում են

իրենց պարզության աստիճանով, և ամենալավ տարբերակը հարցի ամենապարզ տարբերակից սկսելն է: Օրինակ, հնարավոր է, որ սեռական բռնության վերաբերյալ հարցաքննվող երեխան բաց հարցին պատասխանի՝ նշելով, որ տվյալ մարդը մտել է իր անկողին: Դրան հաջորդող հատուկ փակ, բայց ոչ ուղղորդող հարցի լավ օրինակ է հետևյալը. «Ի՞նչ էր նրա հագին այդ ժամանակ»:

Եթե այս հարցին չի հաջորդում կարճ պատասխան, ապա հարցը կարելի է այսպես պարզեցնել. «Նրա հագին այդ ժամանակ որևէ հագուստ կա՞ր»:

Հատուկ փակ հարցերը չպետք է շարադրվեն նույն ձևով, եթե առաջին պատասխանը թվում է անբավարար կամ թերի: Երեխաները սա կարող են մեկնաբանել որպես քննադատություն՝ իրենց նախորդ պատասխանի վերաբերյալ և երբեմն դրա հետևանքով փոխեն իրենց պատասխանը միգուցե մոտեցնելով այն պատասխանին, որը նրանց կարծիքով հարցաքննողը ուզում է լսել:

«Ինչո՞ւ» պարունակող հարցերը պետք է տրվեն հատուկ ուշադրությամբ՝ հատկապես բռնության վերաբերյալ հարցաքննությունների ընթացքում, քանի որ դրանք երեխաների կողմից կարող են մեկնաբանվել որպես մեղադրանք կամ մեղքն իրենց վրա բարդելու արտահայտություն (օրինակ՝ «Ինչո՞ւ ոչ մեկին չասացիր»): Այսպիսի «ինչո՞ւ» պարունակող հարցերը կարող են հաճախ հաջող կերպով փոխարինվել «ի՞նչ» պարունակող հարցերով, օրինակ՝ «Ի՞նչը քեզ խանգարեց, որ դու դրա մասին ինչ-որ մեկին ասես»:

Որոշ մանկահասակ վկաներին ուղղված բաց հարցերը կարող են չօգնել նրանց հիշել կատարվածը, որովհետև նրանց վերհիշելու (հիշելու) ունակությունը բավարար զարգացած չէ, սակայն հնարավոր է, որ հատուկ փակ հարցերին նրանք կարողանան տալ պատասխաններ, որոնցում ներառված լինեն իրենց հայտնի տեղեկությունները: Օրինակ՝ «ի՞նչպե՞ս կմեկնաբանես ձեր մանկապարտեզում տեղի ունեցածը» հարցից

լայնածավալ պատասխան դժվար է ակնկալել: Սակայն, «դու տեսել ես, թե ինչպես Հովիկը հարվածել Շուշանիկին» հարցից պատասխանն ավելի հստակ կլինի:

Այս հարցերը պետք է ձևակերպվեն հատուկ ուշադրությամբ: Որքան նեղ ու դիպուկ է հատուկ փակ հարցը, այնքան մեծ է նրան հաջորդող ճշգրիտ պատասխան ունենալու հավանականությունը:

Այս փուլը հնարավորություն է տալիս պարզաբանել և ընդլայնել բաց հարցի արդյունքում հնչած ոչ բավարար պատասխանները: Եթե առկա է տեղեկությունների պակաս՝ հաստատելու արդեն հնչած արտահայտությունը կամ հայտնի փաստը, ապա այս փուլը շատ օգտակար կլինի:

Հարկադրաբար ընտրության հարցեր

Սա այն հարցի տեսակն է, որը հստակ ընտրության առաջ է կանգնեցնում երեխային և ստիպում ընտրել դրանցից մեկը: Օրինակ՝ «Երբ դա պատահեց, դու ննջասենյակում՞ էիր, թե՞ հյուրասենյակում»:

Այսպիսի հարցեր գործածելու վտանգն այն է, որ երեխաները ընդամենը պատասխանում են մեկ կամ մյուս տարբերակին՝ առանց ընդարձակելու իրենց պատասխանը և փայլուն հիշողության կամ ճիշտ պատասխանի բացակայության դեպքում երեխաները հակված են կռահելու կամ ընտրելու տրված պատասխաններից մեկը, քան ասելու «Ես չգիտեմ» կամ տալու ճիշտ պատասխանը, որը բացակայում էր տարբերակների մեջ: Վերջինիս կարելի է հասնել հարցը համարելով այն առաջաբանով, որ երեխայի կողմից «չգիտեմ» արտահայտությունն ընդունելի պատասխան է և որ հարցաքննողը չգիտի, թե ինչ է պատահել: Այլապես «չգիտեմ» արտահայտությունը կարող է ներառվել որպես տարբերակ հնչող հարցի մեջ, օրինակ՝ «Դու ննջասենյակում՞ էիր, հյուրասենյակում՞, թե՞ չես հիշում»: Հարցաքննողն այս հարցերի դեպքում պետք է ջանա ընդգրկել երկուսից ավել տարբերակներ,

օրինակ՝ «Մա պատահեց աշնա՞նը, ձմռա՞նը, թե՞ ամռանը»:

Փոքր երեխաների համար կարելի է օգտագործել այնպիսի հարցեր, որոնք պարունակում են երեխայի համար կարևոր իրադարձություններ, օրինակ՝ «Մա պատահեց քո ամառային արձակուրդների ժամանա՞կ, թե՞ քո ծննդյան օրվան մոտ ժամանակ»:

Եթե երեխայի արտահայտությունների մեջ կան անհամապատասխանություններ, ապա դրանց պետք է հնարավորինս զգուշորեն անդրադառնալ վերջում, օրինակ՝ «Դու ասացիր, որ նա իր ձեռքը մտցրեց քո հագուստի ներսը: Ուղղակի ասա ինձ ավելին», քան թե՝ «Ինչպե՞ս կարող էր դա պատահել»:

Ուղղորդող հարցեր

Ուղղորդող համարվում է այն հարցը, որն իր մեջ ենթադրում է պատասխանը կամ հուշող փաստեր: Հարցաքննողները պետք է խուսափեն նման հարցեր օգտագործելուց: Ուղղորդող հարց օրինակ է հետևյալը. «Այգու՛մ գտնվող մարդն իր ձեռքերը չդրե՞ց քո ոտքերի արանքում»: Հարցաքննողը հուշում է, որ այգում գտնվող մարդն իր ձեռքերը դրել է երեխայի ոտքերի արանքում: Հարցաքննողը հնարավոր է մտադրություն չի ունեցել դա անել, սակայն փաստաբանն ամենայն հավանականությամբ կպնդի, որ նման մտադրություն եղել է:

Հարցաքննության եզրափակումը

Հարցաքննողները պետք է միշտ փորձեն ապահովել հարցաքննության դրական ավարտը: Հարցաքննության արդյունքից անկախ, պետք է ցանկացած ջանք գործադրվի համոզվելու, որ երեխան հիասթափված չէ և դրական է տրամադրված: Երեխային պետք է շնորհակալություն հայտնել հարցաքննությանը մասնակցելու համար: Երեխային պետք է բացատրել, թե ինչ կարող է պատահել հաջորդիվ: Կարևոր է չտալ խոստումներ հետագա զարգացումների վերաբերյալ:

Երեխային միշտ պետք է հարցնել, թե արդյոք ինքը հարցեր

ունի, և դրանց պետք է պատասխանել հնարավորինս համապարփակ:

3.4.4. Մեռական բնությունից կամ շահագործումից տուժած երեխայի հարցաքննության առանձնահատկությունները

Ինչպես արդեն նշվեց, անչափահասների հետ հարցաքննությունն ունի տարբեր բաղադրիչներով պայմանավորված առանձնահատկություններ: Հարցաքննության տարբեր տարատեսակներ ունեն նաև իրենց յուրահատկությունը: Սույն վերնագրում ներկայացվում է հարցաքննության վարման առանձնահատկություն, որը վերաբերվում է հատկապես սեռական բնությունից և/կամ շահագործումից տուժած երեխաներին: Թեև մինչ այժմ ներկայացված հարցաքննության տարատեսակներում որոշ անդրադարձ կատարվել է նաև տուժող այս խմբի անչափահասներին, այսուհանդերձ, սույն վերնագիրն անդրադառնում է նման տուժողների հետ աշխատանքի ընթացքում անհրաժեշտ գիտելիքներ, որոնք կարող են առավել արդյունավետ դարձնել հարցաքննության գործընթացը:

Մասնավորապես.

1. Մեռական բնության կամ շահագործման ենթարկված երեխաները շահագործողների/բռնարարների ձեռքերում բնության ծանր դրվագներ են վերապրել: Արդյունքում նրանց առողջական վիճակը կարող է բավականին ծանր լինել, ինչը կարող է այնքան խորն անդրադառնալ երեխաների վարքագծի վրա, որ նրանք ի վիճակի չլինեն հարցերին պատասխանել իրենց այլ տարեկիցների նման: Տուժող երեխան կարող է.

- դիմագրկել բնության փորձը, և այն վերաբրտադրել երրորդ դեմքով, կարծես դա տեղի է ունեցել մեկ ուրիշի հետ,
- չհիշել, թե որտեղ է եղել և ինչ է կատարվել նրա հետ,
- անտարբեր և չհետաքրքրված թվալ կամ «համրացած» լինել,

- տառապել կատարվածի հիշողություններից և խորապես դժբախտ զգալ իրեն,

- հուզականորեն կապված լինել բռնություն գործադրողի հետ և ձգտել պաշտպանել նրան,

- վախեցած կամ խուճապի մատնված լինել:

2. Բռնությունից/շահագործումից տուժած երեխաների վերականգնումը և ապաքինումը երկարատև և բարդ գործընթաց է, որը պահանջում է և՛ ժամանակ, և՛ մասնագիտացված աջակցություն: Այդ շրջանում նրանք կարող են թշնամաբար վերաբերվել իրենց «փրկիչներին», թերևս նրանց համար դժվար կլինի վստահել մարդկանց և ինտեգրվել նոր միջավայր: Որքան ավելի քիչ է շահագործողի հետ առնչվելու հավանականությունը և մեծ է հարցաքնությունների միջև ընկած ժամանակահատվածը, այնքան ավելի ապահովված ու պաշտպանված է իրեն զգում երեխան և կկարողանա պատմել իր ապրումներն ու իրողության մանրամասները:

3. Երեխան կարող է վախեցած լինել իր ընտանիքի անդամներին վնաս պատճառելու՝ շահագործողի սպառնալիքներից կամ վախենալ, որ իր ընտանիքը կամաչի իր հետ կատարվածի համար կամ կհրաժարվի իրենից: Երեխան կարող է վախենալ նաև որևէ հանցագործության մեջ իրեն մեղադրելուց:

4. Տուժող երեխան կարող է ժխտել, որ ենթարկվել է բռնության/շահագործման և անգամ չկարողանա պարզորոշ տեղեկություն տալ կամ իր ցուցմունքներում լինի ոչ հետևողական և հակասական:

5. Մեծահասակներին առաջարկվող խրախուսանքներից ոչ մեկը չի կարելի առաջարկել սեռական բռնությունից/շահագործումից տուժած երեխաներին՝ ի փոխանակում ցուցմունք տալու, օրինակ՝ ժամանակավոր բնակության վայր տրամադրելը, անվտանգությունն ապահովելու խոստումները և այլն: Չի կարելի վտանգել երեխայի անվտանգությունը՝ մեղադրանքի նախապատրաստման

նպատակով:

6. Քննիչը պետք է.

- որոշի, թե արդյոք երեխան իսկապես սեռական բռնության/շահագործման տուժող է,

- որոշի, թե արդյոք անձի 18 տարեկանը չի լրացել, և նա կճանաչվի սեռական բռնության/շահագործման տուժող,

- պարզի, թե արդյոք սեռական բռնության/շահագործման ենթարկված երեխան դատավարական տեսանկյունից «պոտենցիալ օգտակար վկա» է շահագործողի վերաբերյալ հարուցած գործում և, արդյոք, նա ի վիճակի է անհրաժեշտ ցուցմունքներ տալ,

- որոշի սեռական բռնության/շահագործման ենթարկված երեխայի, նրա ընտանիքի և մերձավորների անվտանգության ռիսկի գնահատականը՝ նրանց պաշտպանությանն ուղղված միջոցներն ապահովելու համար³¹,

- տա առաջնահերթություն երեխայի լավագույն շահին³²:

ԱՏՈՒԳԻՉ ՀԱՐՑԵՐ

1. Որո՞նք են երեխայի ֆիզիկական բռնության գոհ լինելու հավանականության մասին հուշող հիմնական նշանները:
2. Որո՞նք են այն հիմնական նշանները, որ հուշում են երեխայի հուզական բռնության գոհ լինելու հավանականության մասին:
3. Որո՞նք են այն նշանները, որ հուշում են երեխայի սեռական բռնության գոհ լինելու հավանականության մասին:
4. Որո՞նք են երեխայի բարոյական բռնության գոհ լինելու

³¹ Գնահատականը պետք է սահմանի, թե արդյոք, երեխային վտանգ սպառնում է թե՛ դատաքննության ընթացքում, թե՛ դրանից հետո՝ նրա ծննդավայրում, նպատակակետ երկրում կամ երրորդ երկրներում:

³² Դ.Թումասյան, Քր. Գրավենսոն, Օրենքի հետ առնչվող երեխաների նկատմամբ վերաբերմունքի ընդհանուր կանոններն ու առանձնահատկությունները, Երևան, 2016

հավանականության մասին հուշող նշանները:

5. Ինչպիսի՞ն կարող են լինել բռնության հետևանքները:
6. Որո՞նք են ընտանիքում բռնության առաջացման հիմնական խթանիչները:
7. Որո՞նք են հարցաքննության կոգնիտիվ-իմացական մեթոդի հիմնական առանձնահատկությունները:
8. Որո՞նք են հարցաքննության «փուլային մոտեցման» մեթոդի հիմնական առանձնահատկությունները:
9. Ինչպիսի՞ն պետք է լինի հոգեբանի դերը հարցաքննության ժամանակ:
10. Որո՞նք են քննիչի հոգեբանական առանձնահատկություններից հիմնականները:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Երեխաների պաշտպանություն, Ուսումնաօժանդակ ձեռնարկ երեխաների պաշտպանության ոլորտի մասնագետների համար» Եր.: ՄԱԿ-ի մանկական հիմնադրամ (UNICEF) և «Հայաստանի մանուկներ» բարեգործական հիմնադրամ (COAF), 2009
2. Երեխաների նկատմամբ բռնության դրսևորումները: ՀՀ Երևան 2014
3. Թումասյան Դ., Գրավենսոն Քր., Օրենքի հետ առնչվող երեխաների նկատմամբ վերաբերմունքի ընդհանուր կանոններն ու առանձնահատկությունները, Երևան, 2016
4. Ձեռնարկ երեխաների հիմնախնդիրներով զբաղվող մասնագետների համար: Եր., 2006:
5. Աղուզումցյան Ռ, Գասպարյան Ա, Մելքոնյան Վ., Իրավաբանական հոգեբանություն. ուսումնամեթոդական ձեռնարկ, Երևան 2003
6. Արզումանյան Ս. Ջ. Դեռահասների հանցածին վարքագծի դիրքորոշումների կազմավորման գենետիկի հոգեբանական նախադրյալները. Հոգեբանությունը և կյանքը. 2000 N 1. էջ 29-36
7. «Ճանաչողական (կոգնիտիվ) հարցաքննություն. Նախաքննության ընթացքում թույլ տրվող տիպային սխալներ» ուսումնական ֆիլմ, «Դատախազության դպրոց» ՊՈԱԿ, Հեղինակների խումբ՝ Սարգսյան Գ., Թումանյան Ք., Թումասյան Դ., Գասպարյան Ա. և այլք, Երևան, 2013
8. Дозорцева Е.Г. Психологическая травма у подростков с проблемами в поведении. Диагностика и коррекция.-М.: Генезис, 2006.-128 с.
9. Зиновьева Н. О., Михайлова Н. Ф. Психология и психотерапия насилия Ребенок в кризисной ситуации
10. Захарова Л.Н., Сергеюк П.И., Кузьминова М.П. Тревога, эмоциональная напряженность и стресс в профессиональной деятельности учителя //Психология человека в условиях

социальной нестабильности /Под ред. Б.А. Сосновского. – М., 1994. – С. 178-202.

11. Кравцова М.М. Дети-изгои. Психологическая работа с проблемой.-(Психолог в школе).-М.: Генезис, 2005.-111 с.
12. Крайг Г., Д. Бокум “Психология развития” 9-е издание, Питер 2007г.
13. Кулагина И.Ю., В.Н. Колюцкий “Возрастная психология, полный жизненный цикл развития человека” Москва ТЦ Сфера 2006г.
14. Рубинштейн Л.С. “Основы общей психологии”, 1998 г.
15. Слободяник Н.П. Психологическая помощь школьникам с проблемами в обучении. М., 2006
16. Солодилова О.П. “Шпаргалка по возрастной психологии” Москва Велби 2005г.
17. Майсак Н.В. Матрица социальных девиаций: классификация типов и видов девиантного поведения // Современные проблемы науки и образования. – 2010. – № 4 – Ёг. 78-86
18. В.Л. Васильев. Юридическая психология. 5-е изд. Питер, 2002
19. Чуфаровский Ю.В. Психология оперативни-розыскной и следственной деятельности, Учебное пособие, Москва, 2003
20. «American Psychological Association (2013). Glossary of psychological terms»
21. Fisher, R. P., & Geiselman, R. E. (1992). Memory enhancing techniques for investigative interviewing: The cognitive interview. Springfield, IL: Charles C. Thomas., <http://faculty.washington.edu/sjross2/documents/FisherRoss&10-interviewing%20witnesses%20and%20victims.pdf>
22. John C. Yuille, The step-wise interview a protocol for interviewing children, 1998
23. <https://i-sight.com/resources/investigative-interviewing-techniques-the-peace-model/>